

on,

ome

4

14

8

6

0

8

0

12

14

10

2

0

0

14

8

2

2

10

8

12

2

4

0

6

4

8

14

4

8

10

0

14

4

6

14

10

4

6

8

8

6

0

8

14

14

14

0

14

12

तृतीयः स्तवकः ।

६७

उपलेपादिकं कृत्वा ह्याधारान्तं विवाहवत् ।
 विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा लाजहोमो भवेदिह ॥
 गृहप्रवेशनीयांश्च हुत्वा स्याद्दृढयाञ्जनम् ।
 परिणीत्यादि नात्र स्यात्ताजानावपति स्वयम् ॥
 समानतन्त्रकञ्चेह होमद्वयमिदं भवेत् ।
 तृतीयप्रभृतीनान्तु पार्वणानामतिक्रमे ॥
 पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ।
 समारूढसमिन्नाशे पुनराधेयमिष्यते ।
 उभयातिक्रमे कार्ये एकया(धि)विकृतश्चरुः ॥
 अथ पाणिसमारोपं वक्ष्यामि नियतात्मनाम् ।
 सायं प्रातश्च हुत्वाग्निं पाणिसमारोपयत्यथ ।
 कृते पाणिसमारोपे नियमानपि मे शृणु ॥
 जले निमज्ज्य न स्नायान्नोपेयाच्च स्त्रियं तथा ।
 कृत्वा भूत्रपुरोषौ तु चिरं नासोत नित्यशः ।
 अस्पृश्यस्पर्शनं नैव नैव दुष्टप्रतिग्रहम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

पाणावारोपणे पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आसप्तमदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥

इतरत्तु सर्व्वं समानमत ।

वक्ष्यामि पुनराधेयं जयन्तस्वामिनो मते ।

आग्न्याधेयिकसम्भारान् यथासम्भवमाहरेत् ॥

सिकता पद्मपत्रञ्च वराहविहता च मृत् ।

शमी मुञ्जाः कुशारण्या आधानद्रव्यसंज्ञकाः ॥

उपलेपादिकङ्गत्वा सम्भारा(निदधाति तत्) निदधीत वै ।

सम्भारेष्वादधीताग्निं श्रोत्रियादिगृहागतम् ॥

उत्तमोऽरणिसम्भतो मध्यमः सूर्यकान्तजः ।

अधमः स्वगृहानीतः श्रोत्रियागारजोऽथवा ॥

श्रोत्रियस्त्वाहिताग्निः ।

शौनकः ।

पौर्णमासी तु सम्प्राप्ता या विवाहादनन्तरम् ।

ततः प्रक्राम्य कुर्वीत स्थालीपाकन्तु पर्वसु ॥

तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहस्यान्तरा पतेत् ।

तथापि पौर्णमास्यादिः स्थालीपाकक्रिया स्मृता ॥ इति ।

बौधायनोऽपि ।

चतुर्थीहोममध्ये तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा ।

तत्रैव यागः कर्त्तव्यो ह्यन्वाधानपुरःसरः ॥

अधिमासादिप्राप्तौ तु सङ्ग्रहकार आह ।

पार्वणेश्चि(रा)माग्रयणं सन्ध्योपासनमेव च ।

कुर्यान्नित्यानि कर्माणि न प्रारम्भमिति स्थितिः ।

गुरुभार्गवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥

इति वचनात् प्रथमारम्भो न कार्यः । आरम्भं तु कुर्यादेवेत्याशयः ।

आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्सुचम् ।

तथा चाज्याहुतिर्या स्यात् सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥

तृतीयः स्तवकः ।

६६

सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुः ।
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।
 कार्यमित्येक आचार्या नित्ये तु विपश्चितः ॥
 इधाधाने कृते दुष्टं प्रधानं हविरत्र चेत् ।
 तत्स्थाने जुहुयादाज्यमदुष्टन्तु जुहोत्यथ ॥
 एवं समाप्य यदुष्टं तदप्यु प्रक्षिपेत् पुनः ।
 स्विष्टकृतं (हविःशेषं) शेषहविराज्येनैव समापयेत् ॥
 प्रच्युतैस्तु नखैः केशैः कीटैर्वाऽमेध्यसेविभिः ।
 वसासृङ्गेदोमज्जास्थिमूत्रविट्स्त्रेदश्लेष्मकैः ।
 भिन्नानि चैव सिक्तानि दुष्टान्यप्यु विनिक्षिपेत् ॥
 संसृष्टो यस्य गृह्याग्निरन्यगृह्याग्निना यदि ।
 चरुर्विविचये कार्य्या यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
 अग्निर्गुणी भवेदेषु विविचीत्यादिको गुणः* ।
 चरुः क्षामाय कर्त्तव्यो गृहदाहेऽप्ययं विधिः ॥
 प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहोच्यते ।
 श्वाग्निना तु संसृष्टे कुर्वीत शुचये चरुम् ॥
 ग्राम्यदावाग्निसंसर्गेऽप्ययमेव चरुर्भवेत् ।
 वैद्युतेन तु सं(सर्गे)सृष्टे कुर्यादप्युमतश्चरुम् ॥
 पर्वण्यर्त्याशुपाते तु कार्य्यो व्रतपतेश्वरः ।
 पर्वणि व्रतलोपे च (तु) कार्य्यो व्रतपतेश्वरः ॥

* विविचाद्यागुणाः स्मृता इति संस्काररत्नमालायां पाठः । ते च यथा विविचिश शुचिः पश्चात् व्रतश्चाशुमांस्ततः । ततः रुकुसुक्ता इति ।

समानतन्त्रं कुर्वीत पार्वणेन तु कर्मणा ।
 स्याच्चेत्पवित्रयोर्नाशः स्यात्पवित्रपतेश्वरुः ॥
 अन्वाधानेष्टिमध्ये तु अग्निनाशो भवेद्यदा ।
 श्रोत्रियाग्निं समानीय प्रायश्चित्ताहुती(र्यजेत्)र्हुनेत् ॥
 प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो विधिः किल ।
 होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवः स्वरितीति (च) तु ॥
 अकृताग्रयणोऽश्रीयान्नवान्नं यस्तु साग्निकः ।
 वैश्वानराय कर्त्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिश्च वा ॥
 द्विषदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चर्भवेत् ।
 कपालनाशेऽप्येष स्याच्छ्रवणाकर्मणामपि ॥
 कपालन्तु भवेद्भिन्नं प्रागेव अण्णादयदि ।
 मन्त्रेणानपहृतेति कपालं सन्ध्यात्यय ॥
 अभिन्नो धर्म इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रक्षिपेज्जले ।
 भिन्यादयदि पुरोडाशमुन्नच्छेदयदि वा तथा ॥
 किमुत्पतसि मन्त्रेण वर्हिष्यन्नं निधाय च ।
 अभिमन्त्रयते तच्च मा हिंसीदिति* मन्त्रतः ॥
 आहुतिर्हूयमाना तु वहिः स्कन्देत वाग्नितः ।
 देवाञ्जनमगन्धन्न इत्यनेना† भिमृश्य ताम् ॥

* मा मा हिंसीज्जगता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट् ।

यथापथन्द्राः प्रथमो जजान कश्चै देवाय हविषा विधेम ॥ १२अ. १०२म. यजुः ।

† अनेन मन्त्रेण अत्र एकलमविवक्षितं तेन पञ्चमन्त्रा गृह्यन्ते । ते च यथा देवाञ्जन-

तृतीयः स्तवकः ।

१०१

द्रष्टृश्चेत्याहुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदनले पुनः ।
 निमित्तानन्तरं सर्वप्रायश्चित्तं भवेदिह ॥
 प्रागेवोत्पद्यते दोष आज्यसंस्कारतो यदि ।
 प्रायश्चित्तं भवेदाज्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
 व्युत्क्रमो देवतानान्तु सङ्कल्पादौ भवेद्यदि ।
 मन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्वद्विधौ भवेद्यदि ॥
 मध्यात्पूर्वार्द्धतश्चेति व्युत्क्रमश्च भवेद्यदि ।
 द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्याच्चेत्तथा निर्व्वापणादिषु ।
 यद्वो देवाः ऋचा ब्रह्मा जुहुयाच्च सुवाहुतीः ॥
 कस्मैचिद्ब्राह्मणायास्मिन् व्रते द्रव्यं ददाति चेत् ।
 होतव्यैकाहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यः समुच्चयः ॥
 यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्माभावे सुवाहुतीः ।
 प्राग्यागादुष्क्रमे ज्ञाते इदङ्गत्वा यजेत्ततः ॥
 अविज्ञातविपर्यासे विहितं देवतां स्मरन् ।
 यष्टव्यं तत ऊर्ध्वन्तु व्युत्क्रमावगमे सति ।
 प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा यागं निर्व्वर्त्तयेत्ततः ॥

मगन् यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याग्नीरागच्छतु वर्द्धताम् । गन्धर्व्वान्नमगन् यज्ञ-वर्द्धताम् । पितृन्नम-
 वर्द्धताम् । आप ओषधीर्वगन् यज्ञस्ततो वर्द्धताम् । पञ्चजनान्नम-वर्द्धताम् । इति ।

* द्रष्टृश्चेत्याहुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदनले पुनः ।

समानं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रष्टुं जुहोम्यन् सप्तहोत्राः ॥ १३ अ. ५ म. यजुः ।

† यद्वो देवाश्चक्रन् जिह्वा गुरु मनसो वा प्रयुतो देवहेङ्गनम् ।

अरावा यो नो अभि दुष्कुनायते तस्मिन् तदेनो वसवो निधेतन ॥

१० म. ३० सू. १२ अक्षर ।

यदा त्वविहितां काञ्चिदेवतामिष्टवांस्तदा ।
 प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा यागं त्वावर्त्तयेत् कृतम् ॥
 यदा हविरपक्वं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ।
 चतुःशरावपात्रैस्तु पचेद्व्रीहिभिरोदनम् ।
 भोजयेत्तेन चान्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ ॥
 बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिदेव यदा हविः ।
 दग्धेनेष्टा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तथा ॥
 कृत्स्नदग्धं यदा तत्स्यात् पुनरुत्पादयेद्द्विविः ।
 स एव यागः कर्त्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते ॥
 मध्यात्पूर्वार्द्धतोऽवत्तं दुष्टं यदि भवेद्द्विविः ।
 तत्तत्त्वा हविषोऽवद्यान्मध्यात्पूर्वार्द्धतः पुनः ॥
 गमनार्थेन (यीं च) सूक्तेन वयः*मुक्त्वा पथस्सथम्† ।
 पूर्ववत्प्रत्यृचं होमं कुर्यात् सूक्तस्य वा जपम् ॥
 रक्तपादः कपोताख्यः किञ्चिदारुणकच्छविः ।
 स चेच्छालां प्रविशति समीपं वा व्रजेद्यदि ॥
 परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ।

* वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभक्तः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ३अ. ५६म. यजुः ।

† पथस्सथः परिपति वचस्या कामेन कृती अभ्यानडर्कम् ।

स नो रासच्छुष्यन्द्राग्राधियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥

६म. ४८सू. पञ्चक् ।

तृतीयः स्तवकः ।

१०३

देवाः कपोतसूक्तेन* प्रत्यृचं जुहुयादुष्टतम् ॥
 पठेत् स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं ग्रहणेऽपि ॥
 इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जमहोमयोः ॥
 गत्वा रजस्वलां भार्यां निषिद्धदिवसेऽथवा ।
 अयाज्यं याजयित्वा तु विषादि प्रतिगृह्य च ॥
 अप्रतिग्राह्यपुरुषाद्व्यं वा प्रतिगृह्य च ।
 सृष्ट्वाग्निं चयनस्थं वा यूपं वाऽभोज्यभोजने ॥
 एतेषु च निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ।
 पर्यूह्याग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् ॥
 पुनर्वामेति मन्त्राभ्यां† जुहुयात्संस्कृतं घृतम् ।
 एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुहुयात्समिधोऽथवा ॥
 पर्यूहणोक्षणे स्यातामन्यत्तन्त्रं तु नेष्यते ।
 स्वाहाकारविनिर्मुक्तौ (यद्वा मन्त्रं) यद्वा मन्त्रं‡ जपेदिह ॥

* देवाः कपोत इषितो यदिच्छन् दूतो निर्कृत्या इदमाजगात् ।

तस्मा अर्चामं कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१०म. १६५स. १८८क. ।

इत्यादिकेन ।

† वाममय सवितर्वामं सु श्री दिवे दिवे वाममस्यभ्यं सावैः । वामस्य हि चयस्य देव
 भूररया धिया वामभाजः स्यात् । ८अ. ६म. यजुः ।

उपयाम गृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनोमयि घेहि । जित्वा यज्ञं
 जित्वा यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे । ८अ. ७म. यजुः ।

‡ १०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

१०४

विधानपारिजाते

अथ विधुरोपासनम् ।

तत्राश्वलायनः ।

उद्धृत्य चाग्निं प्रणवेन चादा-
 वन्वग्निं*रित्याहरयेत्† पुरस्तात् ।
 निधाय पृष्टो दिवि‡ मन्त्रकेण
 ततश्च होमः शकलैश्चतुर्भिः ॥
 लेखादयो नैव च तत् सतां स
 विश्वानि§ नोद्यान इमे च मन्त्राः ।
 नारोपणं वाप्यवरोपणं वा
 चोत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ।
 नित्यानि नैमित्तिककाम्यकर्म्म
 तत्रैव कुर्याद्विधुरे सदैव ॥ इति ।

आश्वलायनमाचार्यमभिगम्य महर्षयः ।

प्रतिपूज्य यथाचारमिदं वचनमब्रुवन् ॥

* अन्वग्निरूपसामग्र्यसखादन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

अनुसृत्यैस्य पुरुषा च रश्मी ननु व्यावाष्टयिवो आततस्य ॥ ११अ. १७म. यजुः ।

† आहरवेदित्यत्राहङ्गभावच्छन्दोभङ्गभयात् सोढव्यः । अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गे
 ल्यजेद्भिरिति कुसारसम्भवटौकायां मङ्गिनाद्यधृतवचनात् ।‡ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा
 पृष्टो अग्निः समो दिवा स रिषस्यातु नक्तम् । १८अ. ७०म. यजुः ।

§ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यदभद्रं तन्न आसुव ॥ ३०अ. ३म. यजुः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१०५

भगवन् विधुराणां हि धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ।
 विवाहे त्वसमर्थस्य विधुरस्य क्रिया कथम् ॥
 आह्वानि पञ्चयज्ञाश्च कार्या नैमित्तिकाः क्रियाः ।
 यस्मिन् येन विधानेन गृहस्थः सट्टशो भवेत् ॥

आश्वलायन उवाच ।

कात्यायनभरद्वाजधौम्यबौधायनादिभिः ।
 यदुक्तं विधुराणाञ्च तदेव कथयामि वः ॥
 चन्द्रानुकूलदिवसे स्नात्वागत्य द्विजैः सह ।
 पुण्याहं वाचयित्वा तानभ्यर्च्य च महानसात् ॥
 अग्निमाहृत्य विधिवत् स्थण्डिले तं निधाय च ।
 सङ्कल्प्य विधुरञ्चाथ पुनः सन्धास्य इत्यृचा (त्यथ) ।
 पुनः सन्धानवत् कुर्यात्प्राजहोमं विवाहवत् ॥
 चतुर्गृहीतं जुहुयादयाश्वाग्नेस्तु सन्ततः ।
 तथा यथाविधानोक्तिः सप्त ते अग्न इत्यृचा* ॥
 तन्त्रमन्यत्समानं स्याद्धोमशेषं समापयेत् ।
 तदानीमेव जुहुयात्तस्मिन्नग्नौ घृताहुतीः ॥
 शुचीश्च पावमानीश्च तन्तुमानीश्च मायि(पावि)कीः ।
 गृहप्रवेशहोमार्थं जुहुयादाहुतीरिमाः ।
 वैश्वानरीर्वातपतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् ॥

* सप्त ते अग्नं समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होवाः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनौराष्टस्य घृतेन स्वाहा ॥

१७५. ७८५. यजुः ।

१०६

विधानपारिजाते

चतसृभिर्याहृतिभिश्चतस्रः समिधस्तथा ।

सायं प्रातश्च जुहुयादौपासनमथाचरेत्(मतः परम्) ॥

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च नित्येद्याग्रयणे तथा ।

आञ्जानि पञ्चयज्ञांश्च तस्मिन्नग्नौ समाचरेत् ।

एवङ्कृते तु विधुरो गृहस्थसदृशो भवेत् ॥

अनाश्रमस्थदोषीऽस्य नास्ति इत्याह आश्वलायनः ।

दानव्रतेषु होमेषु तीर्थेषु आश्वकर्मसु ।

विधुरोऽपि सदा पूज्यो ह्यग्निवेदसमन्वितः ।

तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन वङ्गं परिचरेत् स्वयम् ॥

यस्य नित्यानि लुप्यन्ते पतितः सोऽभिधीयते ।

तस्मान्नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ॥ इति ।

अथ विधुराग्न्युत्पत्तिविधिः ।

प्रयोगपारिजाते ।

स्मार्त्तार्द्धिनाग्निना दग्धां मृतां पत्नीञ्च तां त्रिभिः ।

शिष्टार्द्धेनोद्वहेत्कन्यां पुनश्चित्वाग्निमान् यजेत् ॥

प्रागुद्वाहाच्च शिष्टार्द्धं स्मार्त्तस्याग्नेर्यथाविधि ।

शुश्रूषेदप्यपत्नीक इष्टिं कुर्वीत वा न वा ।

सायम्प्रातर्होमधर्ममर्द्धागनावपि सञ्चरेत् ॥

इति आश्वलायनः ।

अस्यार्थः । स्मार्त्तकर्म अनुतिष्ठन् औपासनस्यार्द्धेन मृतां पत्नीं

तृतीयः स्तवकः ।

१०७

संस्कृत्य शिष्टार्धे पूर्ववत् कर्माणि कुर्यात् । श्रौतकर्म अनुतिष्ठन्
स्वपत्नीसंस्कारे त्रिभिरप्यग्निभिर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य पुनरुद्वाहानन्तर-
मग्निमाधाय यजेदिति ।

तथाच ब्राह्मणभाष्ये भृगुः ।

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥ इति ।

एतत् पुनर्विवाहेच्छुविषयम् । तदनिच्छुस्तु अन्यमग्निं प्रसीत-
भार्यायै वियोज्य अग्नीनवस्थाप्य कुशमयीं पत्नीं कृत्वा पूर्ववत्
परिचरेत् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तथाच मैत्रायणीयश्रुतिः ।

यस्तु स्त्रैरग्निभिर्भार्यां संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकं न त्यजेद्भिजः ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ इति ॥

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥ इति ।

तद्विधिसु ।

मुहूर्त्तसमये नान्दीमुखं कृत्वा विचक्षणः ।

पञ्चाशत्पञ्चलैः कार्या स्त्रियाकारा स्ववेशमगा ॥

प्रादेशमात्रा दीर्घा स्यादहतेनैव वेष्टिता ।
 हरिद्राक्षतदूर्वाभिश्चन्दनैश्च सुवासयेत् ॥
 सौवर्णी षोडशपलैर्माषकैः षोडशैरपि ।
 ततोऽग्निञ्च प्रतिष्ठाप्य लाजहोमञ्च निर्व्वपेत् ॥
 राष्ट्रमृद्धं भवेदत्र आयतायतिता तथा* ।
 स्वशाखोक्तञ्च यत्कर्म तत्कुर्यात्तन्ववर्जितम् ॥
 प्राशनान्ते ब्राह्मणाद्यो वासो वा सशरं धनुः ।
 प्रतोदमथवा रज्जुं ततस्त्वां यज्ञकर्मणि ॥
 यज्ञोपवीते बध्नीयात् स्त्रीमन्त्रान् स्वयमाहरेत् ।
 अन्यदा यज्ञशालायां स्थापनीया प्रयत्नतः ॥

इति विधिरत्ने ।

एतद्विधुरोपासनं नित्यं तदकरणे प्रत्यवायश्रुतेः तदुक्तमृग्विधाने ।
 अ(प्र)हतं प्रजपेत्सूक्तं पञ्चवारं दिने दिने ।
 औपासनं विना दोषो न स्पृशेद्विधुरं ततः ॥

तथा ।

अग्रेण प्रजपेद्द्विगं पञ्चवारं दिने दिने ।

विधुरो वा साग्निकस्य यत् फलं तत् फलं लभेत् ॥

अथ यदि भार्यायै सर्व्वोऽपि स्मार्त्ताग्निर्दत्तस्तदा तदुत्पत्ति-
 प्रकारमाह बौधायनः ।

प्रणवेन लौकिकमग्निं परिगृह्य अन्वग्निरिति† होमदेश-

* आयता च तथायतिः इति वा पाठः ।

† सन्तोऽयं १०४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१०८

मानीय पृष्टो दिवीति* होमस्थाने प्रतिष्ठाप्य तत् सवितुं[†]
स्तां सवितुं‡ रद्या नो देव सवितुं§ विश्वानि देव सवितरिति
चतुर्भिः शलाकैः प्रज्वाल्य नित्योपासनादि कृत्वा तमग्निं
विसृजन्नारोपणमवरोपणं नित्यनैमित्तिककस्माणि चान्नैव
कुर्यादिति ।

आश्वलायनोऽत्र विशेषमाह ।

मृतायां पतितायां वा प्रोषितायाञ्च पूरुषः ।

न कुर्यात्पार्व्येणश्चाङ्गं पत्न्यामन्यत्र वा गृही ॥

इति पार्व्येणनिषेधात् सङ्कल्पश्चाङ्गं भवत्येव । अत्रार्थे आश्वलायन-
कारिकापि पूर्वमेवोक्ता ।

इति विधुरोपासनम् ।

अथ औपासनातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते शीनकः ।

* मन्त्रोऽयं १०४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३म. ६२सू. १०ऋक् ।

‡ तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाह वरेण्ये सुमतिं विश्वजन्त्याम् ।

यामस्य कण्ठो अदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां पयसा मर्ही गाम् ॥ १७अ. ७४म. यजुः ।

§ अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ।

परा दुःष्वप्यं सुव ॥ ५म. ८२सू. ४ऋक् ।

यदि काष्ठाद्यभावेन नष्टो वाग्निर्भवेत्तदा ।
 भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिप्य तत् ॥
 उल्लिख्य चाग्निमादध्यादाहृतं श्रोत्रियालयात् ।
 विनाशकालादारभ्य परस्ताद्धोमकालतः ॥
 पूर्वं गृहिण्युपवसेत्तत्र सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 होमकाले तु जुहुयाद्यथापूर्वं पतिः स्थितः ॥
 गृहिणी यदि रोगाद्यैरुपवस्तुं न शक्नुयात् ।
 तदा प्रयोगमाश्रित्य तैत्तिरीयप्रकल्पितम् ॥
 अग्निं विहृत्य काष्ठाद्यैरङ्गिः परिसमुह्य च ।
 परिस्तीर्य च पर्युह्य ततोऽग्नेरुत्तरे कुशान् ।
 आस्तीर्य तेषु प्रोक्षणा समसादादयेत्सुवम् ॥
 आज्यपात्रेण सं(मार्ग्य)मृज्य तृणानि सह सादयेत् ।
 कृत्वा पवित्रे तु तयोर्मध्ये ग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥
 ततः प्रोक्षणपात्रे तं निषिच्य सलिलं सुचि ।
 ताभ्यां तूष्णीं त्रिरुपूय पवित्राभ्यां यथा पुरा ॥
 सुवाज्यपात्र उत्ताने कृत्वा प्रोक्ष्य त्रिरभसा ।
 आज्यस्थाल्यां निषिच्याज्यं तस्याधिश्रयणादिकम् ।
 कृत्वोद्वास्योत्तरे वङ्गेस्त्रिस्तूष्णीमेव तत् पुनः ॥
 पुनराहारमुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते ।
 पवित्रे ग्रन्थिमुत्सृज्य प्रोक्ष्याग्नीं सम्प्रहृत्य च ॥
 परिषिच्य ततो वङ्गं सकृदेव समन्ततः ।
 अलङ्कृत्य च पुष्पाद्यैः संस्पृष्टेन सुव्रेण तु ॥

तृतीयः स्तवकः ।

१११

आज्यं गृहीत्वाऽयाश्वाग्ने स नो विश्वैवमादिकम्* ।

मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदनन्तरम् ।

कुर्यादौपासनं होमं यथापूर्वमतन्द्रितः ॥

यद्वा सच्छास्त्रविहितप्रयोगेनाज्यसंस्कृतिम् ।

कृत्वा मन्त्रमयाश्वाग्ने स नो विश्वैवमादिकम् ।

उक्त्वा हुत्वा सकृत्पश्चाज्जुहुयाच्च यथा पुरा ॥ इति ।

अत्र विधानान्तरं कारिकोक्तं “तदत्र पुनराधानमित्यादिकं” तद-
प्यत्र द्रष्टव्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

अत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्या-
त्तत्र विवाहाज्याहुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हृदयाञ्जनञ्च
भवति कर्त्तव्यं लाजानावपति तत् पुनराधानमिति ।

अत्र अयाश्चेति मन्त्रेण होमो विवाहहोमश्चेति विधानद्वयमुक्तम् ।
तत्र अयाश्चेति होम आपदि त्यक्ताग्निविषयः विवाहहोमस्तु अना-
पदि त्यक्ताग्निविषय इत्याह स एव स्मृतिरूपेण ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च कालश्च तदतिक्रमे ।

श्रौते श्रौतस्य गृह्येऽथ स्मार्त्तस्योक्तः पुरा मया ॥

तत्रानुक्तो विशेषोऽत्र विकल्पश्च समासतः ।

वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक् ये च तत्राधिकारिणः ॥

त्यक्तापद्भिरनापन्नो यावत्तावत्प्रभृत्यथ ।

* स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रती ।

यदिन्द्र मृडयासि नः ॥ पम. ८३सू. २६८क ।

आहरेद्विधिनैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितैः ॥
 त्यक्त्वाग्निमापदि स्वास्थ्ये हुत्वाज्येनाहुतिञ्च ताम् ।
 भूराद्यैर्वह्निमाहृत्य पालयेत्पुत्तवत्तदा ॥
 यदि त्यक्त्वा त्वनापन्नो दत्त्वा शक्त्या द्विजे वसु ।
 विवाहविधिनैवाग्निमाहरेच्च यथा पुरा ॥
 पाण्यग्रहः परिणयश्चात्र वर्ज्यस्तदुत्सवः ।
 गृहवेशोपलारोही वर्ज्यौ सप्तपदी तथा ॥
 स्वयञ्च जुहुयात्ताजान् पत्न्यारब्धस्तदीरितम् ।
 मन्त्रैः कल्पादि तावच्च हुनेदग्निं विवाहवत् ।
 अनश्नन्नग्निमाहृत्य सायं हुत्वा ततश्चरेत् ॥

चरेदग्नीयात् । एतद्विधानं द्वादशाहपर्यन्तं वेदितव्यम् । तदूर्ध्वं
 विशेषमाह कारिकाकारः ।

आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ।
 प्रायश्चित्तन्तु यत्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ।
 मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः ॥ इति ।
 नास्ति श्वादुविष्टष्टाग्नेर्विधानान्तरमाह स एव ।
 अथ गृह्यस्य नष्टस्य ह्यग्नेराधानमुच्यते ।
 उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये (जोत्तमे) ॥
 द्रव्यं किञ्चिदुपयाशक्ति ब्राह्मणायाहिताग्नये ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसञ्चितौ ॥
 सिकताः पद्मपत्रञ्च वराहविहता च मृत् ।
 आखूत्करं चोषरञ्च वल्लीकञ्चाथ शर्करा ॥

द्वितीयः स्तवकः ।

११३

इन्दीवरशमीसप्तपर्णाश्वत्थविकङ्कताः* ।
 शम्यङ्कुरास्तु विज्ञेया आधानद्रव्यसंज्ञकाः (जिताः) ।
 अग्न्यापतन एतानि पुनराधानकर्म्मणि ॥
 निधायैषामलाभे तु यथालाभं निधापयेत् ।
 उपलिप्योल्लिखेदेतान् सिकतादौन्निधाय च ॥
 इदं त एकमित्यग्नौ सव्याहृति तथाहितम् ।
 तन्वङ्गत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिपूर्वकम् ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु जुहुयाद्वि यथाक्रमम् ॥
 जुह्वामिव स्रुवेणैव स्थाल्यामादाय गृह्यते ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु चतुष्कृत्व(त्य) उदाहृतम् ॥
 त्वमग्ने सप्रथा असि† यो अग्निर्देववीतये‡ ।
 त्वं तु तन्वं त्वं नो अग्ने§ स त्वं नो अग्ने सप्त ते॥

* विकङ्कतः सकण्टकवृक्षः ।

† त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

त्वया यज्ञं वितन्वते ॥ ५म. १३सु. ४ऋक् ।

‡ यो अग्निर्देववीतये हविष्माण् आविवासति ।

तस्मै पावक मृडय ॥ १म. १२सु. ६ऋक् ।

§ त्वं नो अग्नेऽवसो भवती नदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अवयत्स नो वरुणं रराणो वीहि मृडिकं सुहवी न एधि ॥

२१म. ३म. यजुः ।

॥ सप्त ते अग्ने—सन्धीऽयं १०५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

मनो ज्योतिः* पुनस्त्वेति† हुत्वा ह्यष्टाभिरेव च ।

सुवेण जुहुयादाज्यं मन्त्रैश्चापि यथाक्रमम् ॥

अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय च ।

अग्नये शुचये चापि अग्नये पथिकते ततः ॥

अग्नये तन्तुमते इत्येतेभ्यः पञ्च चाहुतीः ।

सौविष्टकृतमारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥

अनड्वान् दक्षिणा देया ब्राह्मणायाहिताग्नये ।

नास्तिक्येन विष्टृष्टाग्निश्चीर्णचान्द्रायणव्रतः ॥

अनेनैवाग्निमादध्याच्चिरोत्सृष्टन्त्येव च ॥ इति ।

अयं पुनराधानप्रकार आश्वलायनादीनाम् । अन्येषां तु स्वस्व-
शाखोक्तोऽनुसन्धेयः । ग्रन्थगौरवभीत्या नात्र प्रदर्श्यते ।

अत्र बहुकालात्यये कार्यं प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

कृच्छ्रो मासद्वयं चेत्यजति हुतवहं तच्चतुष्केऽतिकृच्छ-

स्तत्षट्के स्यात् पराकम्मत उपरि पयोमासमव्दाक्षिमासम् ।

नास्तिक्ये तत्प्रमादे त्वसुनियमशतः‡ प्राक्त्रिरात्रात्परं चेत्

कुर्यादेकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्दिंशतेरूर्ध्वमिष्टम् ॥

* मनो ज्योतिर्जुषतानान्यस्य वृद्धस्यतिर्यञ्जमिमं मनोतु ।

अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विन्ने देवास इह सादयन्तासौ॥ प्रतिष्ठ ॥

१०म. २अ. यजुः ।

† पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः सन्निवतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीय यज्ञैः ।

द्वतेन त्वं तन्वं वईयस्व सत्याः सन्तु यज्ञमानस्य कामाः ॥ १२अ. ४४म. यजुः ।

‡ प्राणायामशतमित्यर्थः ।

तृतीयः स्तवकः ।

११५

षष्टेरुद्धन्तु कच्छः शरद उपरि चेदूर्द्धमालस्यतोऽग्नि-
स्यक्तश्चेद्वादशाहे त्रिदिनमुपवसेद्वादशाहन्तु मासे ।

मासञ्चाव्देऽथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चाव्दयुग्मे
स्यादूर्द्धं तप्तकच्छः खलु भवति धनी गाञ्च दद्याद्विजाय ॥

श्लोकद्वयस्यायमर्थः । नास्तिक्यादग्नित्यागे मासद्वयपर्यन्तं
कच्छः । मासद्वये पूर्णं मासचतुष्टयपर्यन्तमतिकच्छः । मासचतुष्टये
पूर्णे षण्मासपर्यन्तं पराकः । तदूर्द्धमव्दपर्यन्तं मासं पयोव्रतम् ।
अव्दे पूर्णे त्रैमासिकं कार्यमित्येतन्नास्तिक्ये । प्रमादादग्नित्यागे
तु त्रिरात्रात् प्राक् प्राणायामशतम् । तदूर्द्धं विंशतिदिनपर्यन्त-
मेकमुपवासं चरेत् तदूर्द्धं मासद्वयपर्यन्तं त्रिरात्रमुपवसेत् । तदूर्द्ध-
मव्दपर्यन्तं प्राजापत्यम् । तदूर्द्धं यथान्यायमूह्यमिति । आल-
स्यादग्नित्यागे (तु) च द्वादशाहपर्यन्तं त्रिदिनमुपवसेत् । द्वा-
दशाहे पूर्णं मासपर्यन्तं द्वादशाहम् । मासे पूर्णे अव्दपर्यन्तं
मासमुपवसेत्, पयोभक्षणं वा कुर्यात् । अव्दादूर्द्धं द्विवर्षपर्यन्तं
चान्द्रायणम् । तदूर्द्धं त्र्यव्दपर्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनञ्च । तदूर्द्धं
तप्तकच्छः धनिनो गोदानं चेति ।

मनुरपि ।

अग्निहोत्रपविध्याग्निं* ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं† हि तत् ॥

* अग्निमित्यत्र अग्नीनित्याकरे पाठः । अत्र बहुवचननिर्देशात् गृह्याग्नित्यागे कल्पना
कार्या इति मेधातिथिः ।

† वीरः पुत्रकलस इत्या हननं तत्तुल्यमेतत् ॥ तथाच स्मृतिः वीरहा वा एष देवानो
योऽग्निमुहासयते । इति कुल्लुकः ।

११६

विधानपारिजाते

मासमपविध्येत्यन्वयः ।

अग्निहोत्रपविध्या*ग्निं मासादूर्ध्वन्तु कामतः ।

कच्छं चान्द्रायणञ्चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥ इति ।

यत्तु भारद्वाजगृह्ये अभिहितम् ।

प्राणायामशतमाहादशरात्राणामुपवासः स्यादविंशति-
रात्रात् अत ऊर्ध्वमाषष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रोरुपवसेत् । अत
ऊर्ध्वं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोष-
गुरुत्वमिति ।

एतत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् ।

नास्तिक्यादग्नित्यागे तु व्याघ्रपाद आह ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमन्यत्तथैव च ॥

इति विशेषस्मृतेरत्र प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्त्यागकालस्य लाघव-
गौरवाद्यनुसारेण व्रतान्तराण्युहनीयानीति ।

इति प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ स्थालीपाकविधानम् ।

तच्च(त्र) विवाहानन्तरं मलमासादिप्राप्तावपि प्रारम्भणीय-
मिति हेमाद्रिमाधवौ । यत्तु पार्व्वण्येष्टिं चाग्रयणमित्यादिनिषेध-
वचनं तत् काम्यविषयम् ।

* अपविध्य त्यक्त्वा, त्याग्य नित्यानामग्निहोत्रादीनामकरणमुदयापनञ्च ।

† आहादशरात्रादित्यत्र आत्रिरात्रादिति गोपीनाथः ।

तृतीयः स्तवकः ।

११७

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्व्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्व्वास्ता निष्फला इति कीर्त्तिताः ।

इत्यादि सर्व्वकाम्यन्तु मलमासे विवर्जयेत् ॥

इति पैठीनसिस्मृतैरित्याहृतुः । अन्ये तु शुद्धकाले प्रारम्भणीय-
मित्याहुः ।

तत्र पूर्णप्रतिपद्यसन्देहात् खण्डत्वे निर्णयमाह शौनकः ।

प्रतिपत्यञ्चदश्वोर्यः सन्धिः पर्व्वेति तन्मतम् ।

या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्म्मदमाचरेत् ॥

अत्र श्रुतिः । सन्धौ यजेतेति । सन्धेः सूक्ष्मत्वात्तत्र साङ्गकर्म्मणो-
ऽनुष्ठानासम्भवात् सन्धिपदेन तत्पार्श्वद्वयं लक्ष्यते । अतएव सन्धि-
मभितो यजेतेति श्रुतिः सङ्गच्छते ।

सामीप्यं विषयं ग्राहुः पूर्व्वेणाप्यपरेण च* ।

इति बौधायनस्मृतेः ।

तत्प्रमाणमाह यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्तयः ।

कालः पार्व्वणयागे स्यादथान्ते तु न विद्यते ॥

शातातपोऽपि ।

पर्व्वणो यश्चतुर्थोऽंश आद्याः प्रतिपदस्तयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥

अत्र प्रातरिति विशेषणात् सूर्य्योदयादुपरि यागकाल इत्युक्तं

* पूर्व्वेणाप्यपरेण च इति संस्काररत्नमालाया पाठः । अत्र पूर्व्वपरशब्दाभ्यां क्रमेण सन्धेः
पूर्व्वं पर्व्वदिनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते इति गोपीनाथः ।

११८

विधानपारिजाते

भवति । अत्र तिथिद्वये चतुर्दश्यामपि प्रातरेव अन्वाधानं कार्य-
मित्याह आश्वलायनः ।

पूर्णमासस्य दर्शस्य काम्यादीनां तथैव च ।

अनुमत्याञ्च कुह्याञ्च पूर्वाह्ने च प्रयत्नतः ।

प्रारभेत सिनीवालयां राकायां प्रातरेव च ॥

सिनीवालयादिलक्षणमपि स एवाह ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली वृद्धौ कृत्स्ना भवेद्यदा ।

नष्टचन्द्रा कुहूर्जेया क्षये पञ्चदशी च सा ॥ इति ।

अथ सन्धिकालो विविच्यते ।

तत्र गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व्वप्रतिपदोर्भवेत्* ।

तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परिहृनि ॥

पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्वेद्युस्तदुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽन्वाधानम् आवर्त्तनं मध्याह्नः ।

लोगाक्षिरपि ।

पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्ने यदि पर्व्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्व्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥

मध्याह्नोत्तरं पर्व्वसन्धौ तु हावप्याहतुः ।

आवर्त्तनात्परः (यदा) सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परिदुरिष्टिरित्येष पर्व्वहयचिनिर्णयः ॥ इति ।

* ततः पूर्व्वमद्यापि वा इति गोपीनाथः ।

तृतीयः स्तवकः ।

११८

अपराह्णस्थवा रात्रौ यदि पर्व्व समाप्यते ।

उपोष्य* तस्मिन्नहनि श्वो भूतं याग इष्यते ॥

अत्र वाजसनेयिनां विशेषोऽभिहितो गोभिलेन ।

आवर्त्तनादधः सन्धिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने ।

परिदुरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

अत्र क्लासवृद्धिसमीकरणेन सन्धिः कर्त्तव्य इत्याह कात्यायनः ।

परिऽङ्गि घटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।

कृत्वा तदङ्गं पूर्व्वस्मिन् क्लासद्वौ प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । यदा पूर्व्वेदुरमावस्या यावदुघटिका परिदुः प्रति-
पदपि तावती तदा यथावस्थितमेवोपजीव्य सन्धिर्ज्ञेयः । यदा तु
प्रतिपदः षड्घटिकाक्षयस्तदा घटिकात्रयक्षयोऽमावास्यायां योज-
नीयः तस्मिन् योजिते द्वादशघटिका अमावास्या भवति तदावर्त्त-
नात् पूर्व्वं सन्धिः सम्पद्यते । अनेनैव न्यायेन घटिकाद्वयवृद्धौ
योजितायाममावास्या अष्टादशघटिका भवति । तथा सति
आवर्त्तनादूर्ध्वं सन्धिः सम्पद्यते ।

यत्तु हेमाद्रौ हारीतवचनम् ।

पूर्व्वणोऽंशे द्वितीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः ।

द्वितीयासहितां यस्मादुष्यन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

तदेतद्वहुग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् । अथवा पूर्वां पौर्णमासीमुपवसे-

* उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवस-
न्तीति उपवासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणे तथा युतेः यथा उपोष्यन् श्वो यच्छ-
माने देवता वसन्तीति ।

दिति बह्वृचब्राह्मणोक्तप्रकारेण पैङ्गमतानुसारिणामिदमिति योज-
नीयम् । विद्यारण्यश्रीपादैरेवमेवैतद्ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।

तथाच ब्राह्मणम् ।

पूर्वां पौर्णमासीमुपगसेदिति पैङ्गमुत्तरामिति कौषीतकं
या पूर्वां पौर्णमासी सा अनुमतिर्या उत्तरा सा राकेति ।
अस्यार्थः । खण्डतिथिवर्गद्वयदा दिनद्वये पौर्णमासी सम्पद्यते
तदा अनुमतिसंज्ञां पूर्वां पौर्णमासीमुपोष्य परेद्युर्यजेतेति साम-
शाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्ग(ग्य)वेर्षतम् । उत्तरां राकासंज्ञां पौर्ण-
मासीमुपोष्य ततोऽपरेद्युर्यजेतेति ऋक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौषीतकि-
ऋवेर्मतम् । पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति या पूर्वा
अमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुह्नरिति ।

पर्वणि समाप्तिं निषेधति मनुः ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणोय कृत्स्नेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥ इति ।

प्रतिपच्चतुर्थ्यांऽपि यागं निषेधति कात्यायनः ।

न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्तु न प्रारभेतेष्टिमन्यांशे पर्वणो द्विजः ।

प्रतिपदश्चतुर्थ्यांशाव्याग्यश्च न समापयेत् ॥

कृता साप्यकृतैवेष्टिस्तयोः स्थानान्न संशयः ।

पुनरेवाचरेदिष्टिं शुभेऽहनि यथाविधि ॥

तृतीयः स्तवकः ।

१२१

शुभाहमपि स एवाह ।

मासस्य पर्वषट्कानि सम्प्रोक्तानि मनीषिभिः ।

पञ्चम्यौ पञ्चदश्यौ वा दशम्यौ वाप्युदीरिते ।

व्रतवज्जुहुयादासु प्रतिपर्वसु यो द्विजः ॥ इति ।

अस्य कचिन्नप्रतिप्रसवमाह शतातपः ।

सन्धिर्य(द्य)त्रापराह्णे स्यादुयागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागं चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥ इति ।

अथ सद्यस्कालतिथिः ।

तत्र कात्यायनः ।

सन्धिश्वेत्यङ्गवाद्दृष्टं प्राक्पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः* ॥ इति ।

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारोऽपि ।

अन्वाहितिश्च स्तरणोपवासौ

पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धि-

स्तदैव यागः क्रियते सम(स्तः)स्तैः ॥

* सद्यो वा सर्व्वं करोति सद्यस्कालायाम् इत्येतत् सूत्रमप्यत्रानुकूलं ज्ञेयं वैजयन्तीकारैस्तथैव व्याख्यानात् । तत्र सद्यस्कालविधिरन्वयरूपः । प्रतिपञ्चतुर्थीशनिषेधो व्यतिरेकरूपः । एवं च सति निषेधवाक्यं सावकाशं भवति इति गोपीनाथः ।

१२२

विधानपारिजाते

कालादर्शेऽपि ।

पूर्णमाप्रतिपत्सन्धिर्यदि सङ्गवमन्तरा ।

आवर्त्तनञ्च स्यात्तर्हि सद्यस्कालतिथिर्भवेत् ॥

पर्व्वद्वये परेद्युः स्यात्सङ्गवात्परतो यदि ।

सद्यस्कालः परेद्युः स्यादयमेव तिथिचयः* ॥ इति ।

अथ विक्लतीष्टिकालमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

आवर्त्तनाग्राग्यदि पर्व्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विक्लत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्या-

त्तस्मिन् विक्लत्याः प्रकृतेः परेद्युः ॥

अस्यार्थः । आवर्त्तने ततः पुरा वा पर्व्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चादाग्रयणादिवि(प्र)कृतियागः कर्त्तव्यः यदा त्वावर्त्तनात् परतः सन्धिस्तदा सन्धिदिने विकृतियाग एव कार्यः प्रकृतियागस्तु परेद्युरनुष्ठेय इति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

हेमाद्रावपि ।

आद्ययोः कल्पयोः कुर्याद्विकृतिं प्रकृतेः पराम् ।

अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्याच्छ्रुः प्रकृतिर्भवेत् ॥

इति खण्डतिथिनिर्णयः ।

* ज्ञेय एवं तिथिचय इति खपुस्तके पाठः ।

तृतीयः सूक्तः ।

१२३

एवं पर्वकालं निरूप्य तत्र कर्त्तव्यमभिधीयते ।

तत्र आश्वलायनसूत्रम् ।

अथ पार्व्वणस्थालीपाकस्तस्य दर्श(पौ)पूर्णमासाभ्यामुपवास-
इध्नावर्हिषोश्च सन्नहनमिति ।

उपवासशब्दोऽत्र दम्पत्योरेकभोजनादिनियमलक्षकः ।

तथाचापस्तम्बः ।

अमाषममांसमाज्येनाश्नीयातां तदभावे दध्ना प्रयसा वेति ।
काल्यायनोऽपि ।

मांसमैथुने वर्जयेत् केशश्मश्रु वपते वाऽशिखमपराह्णे व्रतो
पायनीयमश्नीतः सर्पिषा सुहितावेति ।

उपवासकारणमाह श्रुतिः ।

तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोरुपवसेदिति । न ह वा अव्रतस्य
देवा हविरश्नन्ति तस्मादुपवसत्युत्तमे देवा हविरश्नीयुरिति ।
वाजसनेयकेऽपि ।

ते हैनमेतद्विदुर्व्रतमुपयन्तमेष नः प्रातर्यष्टेति तस्य विश्वे-
देवा गृहानभ्यागच्छन्तीति ।

तैत्तिरीयकेऽपि ।

पूर्वेद्युरिध्नावर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवस-
तीति ।

तत्र अन्वाधानकालमाह कारिकाकारः ।

प्रातरौपासनं हुत्वा समिधौ द्वे निधाय च ।

१२४

विधानपारिजाते

अथवा तिस्र आदध्यात् क्रतुसङ्कल्पपूर्वकम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

अग्निं विहृत्य पूर्व्वेद्युस्तन्नान्वाधानपूर्व्वकम् ।

परिस्तरणपर्यन्तं पुरस्तात्तन्माचरेत् ॥ इति ।

तत्परिस्तरणं सायं होमानन्तरं कर्त्तव्यमित्याह आपस्तम्बः ।

ततः सम्येथति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निमिति ।

ततः सायं होमानन्तरमित्यर्थः । इदमन्वाधानादिकं कातीयानां नास्ति । स्मार्त्तसूत्रे तदविधानात् ।

अत्र दिने वर्ज्यान्याह सांख्यायनः ।

कलहं क्रीतविक्रीतं ग्रहासं बहुभाषणम् ।

तौर्थ्यत्रिकं वृथाश्रयां यत्नमाणो विवर्जयेत् ॥

जाबालिरपि ।

करन्भांश्च कुलित्यांश्च वर्जयेत् कोद्रवांस्तथा ।

अनृतं बहुभाषाञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।

दन्तशौचञ्च पूर्व्वेद्युर्यागस्यैतानि वर्जयेत् ॥

मसूराक्षवणान् क्षारान् चणकान् कोरद्रूषकान् ।

माषान्मधु परान् च वर्जयेत्पर्व्वणि द्विजः ॥

कात्यायनोऽपि ।

लवणं मधु* मांसञ्च क्षारान् श्वो येन ह्ययते ।

* मधुशब्देनाव चौद्रं गृह्यते । मयस्य तु “न मयं ब्राह्मणः पिबे” इत्यनेनैव निषेध-
सिद्धेः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

१२५

अपिपवस्ते न भुञ्जीत तथा रात्रौ न किञ्चन* ॥

अत्र लवणस्य सैन्धवव्यतिरिक्तस्य निषेधः ।

सर्जिच्चारं यवचारं टङ्गणचारमेव च ।

व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा† ॥

इति देवजानीये विशेषोक्तेः ।

चारलवणमुक्तं माधवीये ।

तिलमुद्गावृते शैव्यं शस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

च(ची)णकं देवधान्यञ्च एष चारगणः स्मृतः ॥

अन्यत्रापि ।

स्मृत्युक्तानं सकङ्कुड्क्ते पर्वण्यावर्तनादपि ।

न रात्रावसमर्थश्चेदद्यात्किञ्चित्फलादिकम् ॥

अग्नेः पश्चात् स्वपेदुयाम्यशिराभूमौ समाहितः ।

अग्न्याहितस्य विप्रयमेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदकरणे प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः ।

पर्वण्यर्त्याशुपाते च कुर्याद्ब्रतभृतश्चरुम् ।

पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्ब्रतपतेश्चरुम् ॥

* अत्र चारशब्देन यस्य भक्षणे लालीत्ययते तद्व्यमुच्यते । येन ह्रयते इत्यनेन याग-
साधनत्वेन स्वीकृतं द्रव्यमपि न भक्षणीयमित्युक्तं भवतीति गोपीनाथः । चारो येन च ह्रयते ।
चान्यं रात्रौ न किञ्चन, इति द्वितीयचतुर्थपादयोः षाडो गोपीनाथसम्मतः ।

† अत्र सामुद्रस्थोपादानात् सैन्धवादेरनिषेधः प्रतीयते तस्य हविष्यत्वात् । तथाचोक्तम्—
मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अचारं लवणश्चैव प्रकृत्या हविष्यते ॥

अचारलवणं सैन्धवमिति सर्वनिबन्धकाराः ।

१२६

विधानपारिजाते

समानतन्त्रं कुर्वीत पार्वणेन तु कर्मणा ।

प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरपीष्यते ॥ इति ।

ऋग्विधानेऽपि ।

यस्य तु(प्ये)म्पेद्व्रतं मोहादब्राह्मैर्वा संविशेत्सह ।

उपोष्य जुहुयादाज्यं त्वमग्ने व्रतपाः असि* ॥ इति ।

एवं नियमयुक्तेन रात्रिमतिवाह्यं प्रातःस्नानादि निर्वर्त्य स्वस्व-
शाखोक्तमार्गेण स्थालीपाकः कार्यः । तत्रापि पौर्णमासस्थाली-
पाकः सूर्योदयानन्तरमारम्भणीयः दर्शस्थालीपाकस्तु सूर्योदयात्
पूर्वमारम्भणीयः ।

तथाचापस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयन्ति प्रागुदया-
दमावास्याया इति ।

एतच्छ्रौतकर्मविषयमिति केचित् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
स्थालीपाककालादिविधानम् ।

अथात्र सूतकादिप्राप्तौ निर्णय उच्यते ।

तत्र आश्वलायनाचार्यः ।

तौ चापि सूतके शावे (पर्जन्ये) पार्वणेष्टिं महापदि ।

स्नोधर्मिणाञ्च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन ॥

* त्वमग्ने व्रतपाः असि देवः आ मर्त्येषु आ त्वं यज्ञेषु ईशः । ऽम. ११४. १८८ ।

तृतीयः स्तवकः ।

१२७

ताविति प्रकरणात् श्रौतस्मार्त्तकर्मभानुष्ठातारौ । स्त्रीधर्मो रजः
तद्वतो स्त्रीधर्मिणो “स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयौ मलिनौ पुष्पवत्यपी”त्य-
भिधानात् । एतदुव्रतग्रहणात् पूर्वकालविषयम् । व्रतग्रहणे कृते
तु यागः कार्य एव ।

तथाहि श्रूयते ।

यस्य व्रत्येऽहन्यनालङ्घ्यका भवति तामुपरुध्य यजेतेति ।
एवं सूतकादावपि द्रष्टव्यम् । उपक्रान्तत्वेन दोषाभावस्योक्तत्वात् ।
अथ यागातिपत्तौ सूतकादिनिवृत्त्यनन्तरं पथिक्तत्वरूपं यागः
कार्यः ।

तथाच कारिकाकारः ।

स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नी स्वयं यजेत् ।

स्वाग्नावन्धो यजेद्यद्वा कार्यः पथिक्ततत्त्वरुः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

स्थालीपाकमतिक्रामेद्यदि तद्यत्र कुत्रचित् ।

दिवसे तत्र कर्त्तव्यमेतत्तु स्मार्त्तकर्मणः ॥

तत्रापि यद्यतिक्रामेत्कार्यं पर्वण्यनन्तरे ।

पथिक्तद्वोमपूर्वन्तु कर्त्तव्यमवधानतः ॥

अस्यार्थः । प्रतिपदि स्थालीपाकस्यातिक्रमे द्वितीयादिचतुर्दशो-
पर्यन्ततिथिषु यत्र कापि कार्यः । तत्राप्यतिक्रमे अनन्तरे
पर्वणि पथिक्तपूर्वकं स्थालीपाकः कार्यः इति प्रयोगपारिजाते
व्याख्यातम् ।

यत्तु चन्द्रिकायामुक्तम् ।

गौणकाले यदा कर्म स्यादनादिष्ट(ष्टि)पूर्वकम् ।

यदि गौणोऽप्यतिक्रान्तस्तदा लोपः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं यथोक्तं स्यात्(न च)तत्र तत्कर्म कारयेत् ॥ इति ।

तत्तु अन्यकर्मविषयं शाखान्तरविषयं वेति न कोऽपि दोषः ।

अथ पार्वणद्वयातिक्रमेऽपि कारिकाकारः ।

उभयातिक्रमे कार्ये एकः पथिक्ततो भवेत् ।

तृतीयप्रभृतीनान्तु पर्वणामतिपातने ।

पुनराधानमिच्छन्ति केचिदुगृह्यविदो जनाः ॥

सायनीये तु ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्येत द्वयमेव वा ।

एकस्मिन् कच्छपादेन द्वयोरङ्गेन शोधनम् ॥

इत्यतिपन्नयागविधानम् ।

अथ प्रोषितस्य धर्मविधानम् ।

स्मृतिसारे ।

धनाद्यर्थं व्रजन्मार्गे यदि तीर्थमवाप्नुयात् ।

शालीनो लभते स्नानं न तदर्थं पृथग्व्रजेत् ॥

पत्युरेव प्रवासः स्यान्न तु पत्न्याः कथञ्चन ।

प्रवसन्ननलं पश्चादुपविश्योपतिष्ठते ।

प्रवक्ष्यामीति सङ्कल्प्य ततो ब्रूयान्नमोऽग्नये ॥

प्रवक्ष्यतः कर्त्तव्यविशेषमाह शौनकः ।

ANSSBA

BYBSSMV

तृतीयः स्तवकः । १२६.

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि धनलिप्तामे चतुर्थदिवसे
कृत्वा होमादिकं गेहे पञ्चाङ्गच्छे याविधि ॥ इति ।

विस्तारोऽस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

तथा ।

प्रोषितस्य विधिर्यत्तदिदानीं स निरूप्यते ।
होमादीनां यथाकालं यजमानं भवेदिति ॥
अग्न्यन्तिके मनः कृत्वा तां दिशं सन्निरोक्ष्य च ।
आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा कुर्यात्त्यागान् यथाक्रमम् ॥
सौराग्नेयान् जपेन्मन्त्रानिति वृद्धस्य सञ्जतिः ।
कुर्यादवसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमीपतः ॥
पत्न्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ।
पूर्वमेव नियुक्तः सन् कुर्यादृत्विग्यथोदितम् ॥
अनुज्ञातः सुतः शिष्य ऋत्विग्वा हवने कृते ।
सोऽपि त्यागान् यथाकालं कुर्यादित्याह भास्करः ॥
होमादिकं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यथा ।
ततोऽग्नीयादिति कठाः प्राहुः पर्वण्यथोच्यते ॥
माषं मांसानि सौहित्यं तिलस्नेहादिवर्जितम् ।
प्रोषितेन न भोक्तव्यं सायं भुक्तिर्न चैव हि ॥
परान्निपक्वं नाग्नीयाद्गुङ्गोरसमन्तरा ।
शाकपिण्याकस(श)क्तादीन् विना यदयत्फलादिकम् ॥
आहृतं केनचिद्भोज्यमन्नं पूर्वं(प्र)मकल्पितम् ।
याद्यं भोजनपर्याप्तमग्नीयाद्दोषदर्शनात् ॥

१३०

विधानपारिजाते

अन्ते यदा कर्म स्यात्
 स्वसत्तया पचेदतस्य
 प्रोषितो नैत्यन्तं
 सङ्कल्प्य पूर्ववत्
 एकपाकेन वसतः
 एकं भवेद्विभक्तानां

भक्ष्यद्रव्याद्यभावतः ।
 श्रीयात्प्रोषितोऽग्निमान् ॥
 कृत्वाचम्य यथाविधि ।
 आस्तान् कुर्यात्पञ्चयज्ञियान् ॥
 पितृदेवादिजार्चनम् ।
 तदेव स्यात् पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्वलायनस्मरणाद्रव्यविभागानन्तरं वैश्वदेवादिकं पृथगेव
 कार्यम् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति मिताक्षरायां नारदोक्तेः । अविभक्तदशायां यानि द्रव्य-
 साध्यानि मन्त्रजपोपवाससन्ध्योपासनव्रतयज्ञवेदपारायणादीनि
 नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु कर्मसु पृथक् पृथगेवाधिकारः ।
 अत्रत्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

इति विधानपारिजाते श्रीपासनविधानम् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुस्त्रियते । तत्र वरस्य
 बद्धा सह गृहप्रवेशविधानमुच्यते ।

तत्र ज्योतिर्वृहस्पतिः ।

कालः शुभतरो नृणां गृहस्थानां शुभाय वै ।

गृहप्रवेशनादेव गृहस्थस्य गृहस्थता ॥ इति ।

एतद्गृहप्रवेशनं विवाहकर्मणि समाप्ते चतुर्थदिवसे नागबलिं
कृत्वा कार्यम् ।

तथाच वराहमिहिरः ।

विवाहस्य निवृत्तिसु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

वास्तुनागबलिः कार्यो विप्राशीर्वचनं तथा ॥

तद्विधानमाह वैजवापायनः ।

चतुर्थदिवसे रात्रौ लिखेन्मानसवापिकाम् ।

हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

संपूज्याप्सरसश्चैव सोमगन्धर्व्वराक्षसान् ।

संपूज्य शुकहस्तादीनारोप्य स्वगृहं प्रति ।

संवेशनादिकं कर्म अन्यथा तु व्रजेज्यम् ॥

संवेशनं गृहप्रवेशनम् । कुर्यादिति शेषः ।

कालदीपेऽपि ।

संवेशनं तुर्यदिने चतुर्हशी

पर्वाष्टमीसंक्रमपातवर्जिते । इति ।

तुर्यदिने विवाहदिनाच्चतुर्थदिवसे इत्यर्थः ।

तथा ।

शुभे काले गृहे प्राप्ते वर्धन्ते सम्पदः सदा ।

असत्काले गृहे प्राप्ते सर्व्वनाशो गृहे भवेत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

बधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये

शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽङ्गि ।

११२

विधानपारिजाते

द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

प्रथमादौ दिवसे इत्यर्थः ।

लक्षणः ।

स्वभवनपुरप्रवे(दे)शे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे ।

नवबद्धा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

माण्डव्यः ।

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु ।

बधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

वामे शुक्ले नवोद्गायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।

धनं धान्यञ्च पृष्ठस्थे सर्व्वनाशः पुरःस्थिते ॥

नवोद्गायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सम्मुखे भृगौ ।

तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलन्तु द्विरागमे ॥

पूर्व्वतोऽभ्युदिते शुक्ले प्रयायादक्षिणापरे ।

पश्चादभ्युदिते चैव यायात् पूर्व्वोत्तरे दिशी ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपाटं
 ज्ञेयम् । तथा चैत्रमारभ्य पूर्वाद्यष्टदिक्षु मुख्यदिशि मासद्वयं
 विदिक्षु एकं मासं क्रमेण कण्टकं जानीयात् । इदं द्वयं ग्रामा-
 न्तरे नवबधूगमने वर्ज्यम् ।

एकग्रामे तु प्रयोगपारिजातधृतमुहूर्त्तसङ्ग्रहे ।

रेवतीमित्रहस्ताश्विरोहिणीचान्द्रवासवाः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१३३

त्रीण्युत्तराणि मूलञ्च वैष्णवं शततारकाः ॥

पैतृकञ्च तथा श्रेष्ठं प्र(सं)वेशनविधौ तथा ।

रिक्ताः पर्वाष्टमी विष्टिर्वर्ज्याः शेषाः शुभावहाः ॥

शुभांशे शुभवारेषु शुभदृष्टे शुभांशके ।

निशि प्रवेशासम्पत्तौ दिवा वा शोभनो भवेत् ॥ इति ।

मित्रोऽनुराधा चान्द्रो मृगशिरः वासवो धनिष्ठा वैष्णवं श्रवणा
पैतृकं मघा शेषाः प्रसिद्धाः ।

व्यवहारतत्त्वेऽपि ।

पौष्णात् कभाञ्च श्रवणाञ्च युग्मे

हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु ।

पुष्ये च मैत्रे च बधूप्रवेशो

रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥ इति ।

कभं रोहिणी व्यर्ककुजे रविभौमेतरवारेष्वित्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे ।

दिनक्षयादिदोषेषु बध्वावेशो गृहे न सन् । इति ।

पत्या सह गमने प्रतिशुक्रदोषो नास्ति तदुक्तं भीमपराक्रमे ।

स्वामिना नीयमानायाः प्रतिशुक्रो न (विद्यते) दोषभाक् ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

चतुःशालं चतुर्द्वारमलिन्दैः सर्व्वतो युतम् ।

नाम्ना तत् सर्व्वतोभद्रं न तत्र प्रतिशुक्रता ॥

काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वत्पाङ्गिरसेषु च ।

भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥

१३४

विधानपारिजाते

ज्योतिःसागरेऽपि ।

पौष्णादिवह्निपादेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

तावच्छुक्ती भवेदन्धः सम्मुखं गमनं शुभम् ॥

नारदः ।

आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाप्यथवाऽष्टमे* ।

बधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यादिति निषेधस्तु सति सम्भवे द्रष्टव्यः ।

समदिनमपि षोडशदिनादर्वाग्द्रष्टव्यम् ।

बधूप्रवेशो युग्मायां तिथौ षोडशवासरात् ।

इति संग्रहोक्तेः । एवं मासवर्षेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा मासे च वर्षे च तत ऊर्ध्वं न शोभनः ।

इति तत्रैव नारदोक्तेः ।

अत्र वर्ज्यमासानाह वृहस्पतिः ।

कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेषु न विशेदुष्टहम् ।

ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा नराधिपः ॥ इति ।

गमनसमये कर्त्तव्यविशेषस्तु स्वस्वसूत्रतोऽवगन्तव्यः ।

सामान्यस्तु ।

मार्गस्थेषु निवासेषु बधूं पश्यन्ति ये जनाः ।

तद्वष्टिदोषशान्त्यर्थं प्रतिवीक्षेत तां वरः ॥

* षष्ठे वाप्यष्टमे दिने इति घ-पुस्तके पाठः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१३५

सुमङ्गलीरियं बधूरिमामिन्द्राद्यृचं* जपेत् ।
 इत्यध्वना स्वकं वेश्म बधूमानाय्य तां वरः ॥
 तया सह गृहद्वारप्रदेशे प्राङ्मुखः स्थितः ।
 प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ॥
 सत्कृताभ्युन्नमस्तत्र स्वयानादवरुह्य च ।
 प्रदक्षिणप्रक्रमणमनुभूय क्षणान्तरम् ॥
 ततस्तां पूर्व्ववत्पाणी परिगृह्य बधूं वरः ।
 प्रवेशयेद्गृहं गृहमित्याद्यृचं† ब्रुवन्निति ॥
 गृहे कर्त्तव्यमाह कारिकाकारः ।

विधाय पूर्व्वं गृहदेवतार्च्चां
 सन्मङ्गलालङ्कृतदेहगेहः ।
 तूर्य्यस्वनैर्मङ्गलगीतपूर्ण-
 कुम्भैर्विशेषिप्रबधूसमेतः ॥
 स्वस्तिवाचनपुरःसरं ततो
 विप्रसङ्गमभिपूज्य शक्तितः ।
 बन्धुभिः सह विधाय भोजनं
 संविशेदभिमताङ्गनासखः ॥

श्रीपतिरपि ।

* सुमङ्गलीरियं बधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥ १०म. ८५स. ३३श्ल० ।

† गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिपासली द्योतना शशदागादयमयमिहजते वसुनाम् ॥ १म. १२३स. ४३श्ल० ।

१३६

विधानपारिजाते

विवाहमारभ्य बधूवेशो
युग्मे तिथौ षोडशवर्षरान्तात् ।
तद्दूर्द्धमासेषु च पञ्चमान्ता-
त्ततः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥

अत्रापि विशेषमाह नारदः ।

समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं विशेत् ।
आयुष्यं हरते पत्युः सा नारी मृतिमाप्नुयात् ॥

अथ नागबल्युत्सवप्रयोगः ।

प्रयोगपारिजाते ।

विवाहाच्चतुर्थदिवसे रात्रौ वा संक्रमव्यतीपातादिवर्जिते
काले पत्न्या सह कृतमङ्गलस्नानो वरः प्राणानायस्य नागबल्युत्सवं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्वशुरगृहमध्ये समभूमौ मानससरोवर-
निर्माणार्थमष्टौ रेखाः (प्रसृज्य) मध्ये तिर्यगूर्ध्वं तण्डुलपिष्टा-
दिभिः समालिख्य एकोनपञ्चाशत्कोष्ठानि कुर्यात् । तस्य चतुः-
कोणेषु प्रत्येकमष्टरेखाः प्रसृज्य मध्ये त्रयोदशगृहान् प्रसृज्य एव-
मवशिष्टद्वादशगृहोपेतमष्टकोणान्वितं चतुर्द्वारोपशोभितं चतु-
र्भेद्राख्यं मानससरः कृत्वा तन्मध्ये षट्कोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये
त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये अष्टदलपद्मं सकर्णिकं रचयित्वा
तत्परितः सिताक्षतैर्भिर्भिर् रचयित्वा तत्र ब्राह्मणादिसप्तमाष्टकाः
सम्यग्रचयित्वा तत्सरोमध्ये सिताक्षतैर्हंसशुकपद्मादीन् सम्यग्रच-

तृतीयः स्तवकः ।

१३७

यित्वा सरसोवहिः पूर्वभागे रक्ताक्षतैर्ब्रह्माणं पश्चिमभागे पीताक्षतैः
शङ्करं वहिःकोणग्रभागेषु पीलवट(टु)युक्तवल्लीर्नैर्ऋत्यां श्वेततण्डु-
लेन वायव्यभागे लवणेन चान्योन्याभिमुखौ प्राक्पादौ हस्तिनौ
रचयित्वा चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं घटं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य
सरसो वहिरुत्तरभागे गुड़जीरकफलगन्धपुष्पसंयुक्तां सोपलां दृषदं
संस्थाप्य स्वयं पश्चिमभागे सभार्यः सोत्तरच्छदभद्रपीठासनस्थः
सङ्कल्पपूर्वकं मण्डलमध्ये ब्रह्म जज्ञानमिति* मन्त्रेण ब्रह्माणमा-
वाह्य रुद्रमन्त्रेण शङ्करं चावाह्य कुम्भे दाक्षायणीमावाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

आवाहयेन्महादेवीं सर्व्वसम्पत्प्रदायिनीम् ।

वरपाशाङ्कुशयुतां तथा चाभय(शालिनीम्)दायिनीम् ॥

रत्नकेयूरकटकमुकुटाद्यैरलङ्कताम् ।

विचित्रवसनोपेतां सर्व्वलक्षणलक्षिताम् ॥

विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।

देवासुरैरपि सदा वन्द्यमानपदाङ्गुजाम् ।

अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्वर्य्यप्रदायिनीम् ॥

एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुम्भे आवाह्य पद्मस्य प्रागादिसप्तदलेषु
यथाक्रमं ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीमिन्द्राणीं
चामुण्डामिति सप्त मातृः त्रिकोणमण्डलाग्रेषु पूर्वादिषु तिसृषु
दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं कालीं शान्तिकरीं षट्कोणमण्डलाग्रे

* ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विहीयतः सुरुचो वेन भावः ।

स बुध्ना उपमा यस्य विष्ठाः सतथ योनिमसतथ विवः ॥ १३७. ३३. यजुः ।

१३८

विधानपारिजाते

ब्रह्माणं सावित्रीं दक्षिणभागे शङ्करम् उमां पश्चिमभागे लक्ष्मीं
 नारायणम् उत्तरभागे इन्द्रं शचीं चावाह्य तन्मण्डलादहिः पूर्वा-
 द्यष्टदिक्षु कपालिनं भीषणं चण्डं रुद्रं क्रोधम् उन्नतम् असिताङ्गं
 संहारमित्यष्ट भैरवानावाह्य तथैव ऐरावतं कुमुदाक्षं पुण्डरीकं
 वामनं पुष्पदन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकम् अञ्जनम् इत्यष्ट दिग्गजाना-
 वाह्य तथैव इन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्य सरसो मध्ये अप्सरसः सोमं
 प्रावकञ्च देव्यभिमुखानावाह्य हिरण्यगर्भादिप्रावकान्तदेवताभ्य-
 स्तत्तन्नाममन्त्रैरासनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान् (क्त्वा) दत्त्वा
 पुष्पमालाद्यलङ्घतां कुरिकां कुम्भसमीपे निधाय ।

कुरिके त्वं महादेवि सर्वदेवाभिपूजि(ते)ता ।

अतस्त्वां पूजयिष्यामि सर्वसम्पत्प्रदा भव ॥

इति सम्यार्थं तस्या आसनादिपुष्पान्तोपचारान् दत्त्वा पूर्व्वरचित-
 हस्तिद्वयमपि संपूज्य आवाहिताभ्यः सर्वदेवताभ्यो धूपदीपनैवे-
 द्यादि समर्घं हस्तिनोरपि उपहारं दत्त्वा सरोवरस्य समन्तात्
 दीपमालां दद्यात् ।

ततः कन्यापिता बधूवरयोर्वस्त्रादि दद्यात् । ततो वरो
 बध्वा सह सत्येनोत्तभितेति* सूतं श्रुत्वा तत्सूक्तपाठकाय बधू-
 परिहितवस्त्रद्वयं दापयेत् । ततः कन्यामाता भूषणाद्यलङ्घता
 सती अन्नापूपपूरितं पात्रान्तरेणापिहितं कांस्यभाजनम् अन्य-
 सुवासिन्या मूर्ध्नि आरोपितं दीपसहितं धृत्वा तदुपरि कु(क्षु)रिकां

* सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता वीः ।

ऋतेनादिव्याप्तिष्ठन्नि दिवि सोमो अधि त्रितः ॥ १०८. मधु. १८८ ।

तृतीयः स्तवकः ।

१३६

पुरुषान्तरेण धारयित्वा पश्चिमदारेण सरोवरं प्रविश्य भर्त्ता सह
कुम्भं प्रदक्षिणीकृत्य कांस्यपात्रं कुम्भस्य पुरतो निधाय पात्रस्थमन्नं
किञ्चित् कुम्भे निक्षिप्य पुनः किञ्चिदन्नं सर्व्वासु दिक्षु निक्षिपेत् ।

ततो वरमाता बधूमातरं पट्टवस्त्राद्यैः संपूजयेत् । ततो बधू-
वरौ स्वं स्वं करिणमारुह्य अन्योन्याभिमुखौ भूत्वा आ तू न इन्द्रेति
सूक्त*मुच्चारयन्तौ मौल्येन चा(स्व)र्चयित्वा हस्तिविनिमयं कुर्या-
ताम् । ततो वरः स्वासने उपविश्य ब्रह्मणे वरं दत्त्वा कर्मान्ते
कर्त्तव्यं स्वस्तिवाचनं कृत्वा श्वशुरेण दीयमानदासीदासपर्यङ्गादि-
युक्तो माङ्गल्यदीपमन्दाक्षतान् बहुविधानि आशीर्वचनानि च
स्वीकृत्य बन्धुभिः सह खलङ्गतः सभार्यः क्षतदेवपूजः स्वयंहं
पूर्वोक्ते काले विवाहाग्निपुरःसरं प्रविशेत् ।

तत्रायं क्रमः । पूषण्णते इत्यस्य सूर्यः (र्या) सावित्री त्रिष्टुप् ।
अनेन† बधूं गजादियानमारोप्य पथि सा चेद्रोदिति तदा जीवं
रुदन्तीति मन्त्रं‡ जपन् सुमङ्गलीसूक्तपाठकैर्ब्राह्मणैः सुवासिनीभि-
रष्टमङ्गलसंज्ञकैर्दर्पणपूर्णकलश-कन्या-पुष्पाक्षत-दीपमालाध्वजलाजै-

* आ तू न इन्द्र इव ब्रह्माकर्मधमाग्निः ।

महान् महीभिरुतिभिः ॥ ३३अ. ६५म. यजुः ।

† पूषण्णते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्र्येपसे हव्यमिन्द्राय कक्तन ॥ १म. १४२सु. १२ऋक् । एवंपेषण ।

‡ जीवं रुदन्ति वि सयं ते अध्वरे दौर्घांसनु प्रसितिं दौर्घिदुर्गः ।

वामं पिबन्धो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिस्रजे ॥

१०म. ४०सु. १०ऋक् ।

१४०

विधानपारिजाते

मङ्गलतूर्यनादैश्च सह धृतश्चेतच्छत्रः स्वगृहसमीपं गत्वा सुवासि-
नीभिः कृतनीराजनविधिः बधूप्राणिं परिगृह्य इह प्रियं प्रजया ते
समृध्यतामिति* मन्त्रेण शुभे मुहूर्त्ते स्वगृहं प्रविश्य तत्र पुण्याहं
वाचयित्वा शुभे मुहूर्त्ते तामुपगच्छेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजातनिबन्धे
संस्कारकाण्डे नागबलिगृहप्रवेशविधानम् ।

अथ स्तम्भ(म्ब)बलिविधानमुच्यते ।

तत्र शौनकः ।

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भबल्याख्यमुत्सवम् ।

पञ्चमेऽहनि कुर्वीत अभ्यङ्गस्नानपूर्वकम् ।

ब्राह्मणैर्वन्धुभिः सार्द्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥

पूर्वेद्युरर्चिते कुम्भे वसन्तोदकपूरिते ।

वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहनकादिभिः ॥

कनकारुणभासुरं प्रसन्नं

हयवक्त्रं मदनस्य साहचर्यम् ।

द्विभुजं धृतपल्लवप्रसूनं

भजतामिष्टदमर्चयेद्दसन्तम् ॥

* इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय नागृहि ।

एना पत्या तन्नं संसृजस्नाधा जिब्री विदथ मा वदाथः ॥

१०म. ८५सू. २७अट्क।

तृतीयः स्तवकः ।

१४१

नैवेद्यं विनिवेद्यैव बलिञ्चैव समर्पयेत् ।
 स्तम्भेष्वन्नबलिं दद्यान्नानाभक्ष्यान्नविस्तरैः ॥
 इत्थं संपूज्य विधिना अभिषेकञ्च कारयेत् ।
 पूर्वकुम्भेऽथ संस्थाप्य अङ्गुरीयकमुत्तमम् ॥
 कौतुकं रचयेत्तत्र दम्पतिभ्यां प्रयत्नतः ।
 वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥
 वसन्तादींश्च सम्प्रार्थ्य दिङ्मागान् दिक्पतीनपि ।
 ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्द्धमभिषिञ्चेच्च तज्जलम् ॥
 ततः स्तम्भबलिं सर्व्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या दत्त्वा भुञ्जीत तैः सह ।
 इत्थं स्तम्भ(म्ब)बलिङ्गत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते । वरो बध्ना सह पञ्चमे दिवसे
 मङ्गलस्नानं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य आयुरारोग्यादिसर्व्वकामा-
 वाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्तम्भबल्युत्सवाख्यं कर्म्मार्हं करिष्ये
 इति सङ्कल्प्य बन्धुभिर्ब्राह्मणैश्च सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्व्वदिवसे
 समर्चितं कुम्भं पालाशपुष्पसुवर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन पूरयित्वा
 तत्कुम्भे कनकाक्षणभासुरं प्रसन्नमिति श्लोकेन* वसन्तं ध्यात्वा
 उपचारैरभ्यर्च्य नानाविधभक्ष्यान्नैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात् ।

ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुवर्णाङ्गुलीयं निक्षिप्य तत्र दम्पती कृत-
 कौतुकी सूत्रोक्षिततज्जलेन अबलिङ्गैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेयुः । ततो
 वरो वसन्तादीन् षडृतून् दिग्गजान् इन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादि-

* पूर्व्वप्रष्ठे उक्तम् ।

१४२

विधानपारिजाते

चतुर्थन्तनमोऽन्तनामभिः पूजापूर्वकं सम्यार्थं ब्राह्मणैर्बन्धुभिश्च सह
तज्जलमभिषिच्य सर्व्वस्तम्भबलिं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षि-
णाञ्च दत्त्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे
संस्कारकाण्डे स्तम्भबलिविधानं समाप्तम् ।

अथ देवकोत्यापनम् ।

तत्र नारदः ।

समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्यापनं बुधः ।

षष्ठञ्च विषमं नेष्टं मुक्ता पञ्चमसप्तमौ ॥

समेषु षष्ठं विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तं नात्रेष्टमित्यर्थः ।

दिनसंख्या च ज्योतिर्निबन्धे ।

प्रतिष्ठादिनमारभ्य यावत् षोडश वासराः ।

देवकोत्यापनं कार्य्यमुद्वाहे च व्रते दश ॥

उद्वाहे षोडश दिनानि व्रते दश दिनानि काल इत्यर्थः ।

अथ कङ्कणमोचनमन्त्रः ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षान्तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाशु देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥ इति ।

तथा वृहस्पतिः ।

तीर्थं विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

तृतीयः स्तवकः ।

१४३

ज्योतिषे ।

स्नानं सचेलं तिलमिश्रकर्म
 प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् ।
 अपूर्वतीर्थामरदर्शनञ्च
 विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् ॥

तिलमिश्रकर्म तिलतर्पणं श्राद्धञ्च* ।

तथाच सङ्ग्रहे ।

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।
 पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
 संस्कारेषु तदन्येषु मासं मासार्द्धमेव च ॥ इति ।

एतदपि दर्शसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम् ।

महालये गयाश्राद्धे† मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 यस्य कस्यापि सत्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
 कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति हेमाद्रौ विशेषोक्तेः । अत्रान्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

एवं ब्राह्मविधानेन कृतकन्यादानस्य पितुः कन्यारट्हे भुक्ति-
 निषेधोऽभिहितः

- * मासषट्कं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं न च ।
 व्रतसोदयापनं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ॥
 जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ।
 ऊर्ध्वं विवाहात् पुत्रस्य तथाच व्रतवन्धनात् ।
 आत्मनी मुखनं नैव वर्षे वर्षार्द्धमेव च ॥ इति ज्योतिःप्रदीपः ।

† गयाश्राद्धपदं सर्वतीर्थश्राद्धोपलक्षकम् ।

२४४

विधानपारिजाते

अपरार्के आदि(त्य)पुराणे ।

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत् स्वपाशे नरके वसेत् ॥ इति ।

मदनरत्नेऽपि ।

अप्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।

दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥ इति ।

अप्रजायामिति विशेषणात् प्रजोत्पत्त्यनन्तरं भुञ्जी न दोष इति
गम्यते ।

बधूविषये ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

उदाहात्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका

हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठकम् ।

पौषे च श्वशुरं पतिञ्च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये

तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ इति ।

क्षये क्षयमासे मलिने मलमासे ।

अथ द्वितीयागमने विशेषस्तत्रैव ।

माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।

गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं प(त्नी)तन्या द्विरागमः ॥

बादरायणः ।

नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनी-

शक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रे प्रशस्ते तिथौ ।

द्वितीयः स्तवकः ।

१४५

कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्तोदये भार्गवे

देवेज्येनविदां दिने नवबधूवेश्मप्रवेशः शुभः ॥

देवेज्यो गुरुः । इनः सूर्यः । विदुबुधः ।

अथ आधानं विधीयते ।

तच्च श्रौतमाश्वलायनादीनां स्मार्त्तस्य पाणिग्रहणेनैव सिद्ध-
त्वात् । कात्यायनम(त्र)तिनान्तु उभयमपि । आवसथ्याधानं दार-
काले दायाद्यकाल* एकेषामिति कात्यायनसूत्रात् । दारकाल-
चतुर्थ्युत्तरकाल इति तद्भाष्यञ्च । तत्रापि दारकालोऽभ्राटकस्य
भ्राट्मतो दायाद्यकालव्यवस्था ।

तत्र व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितर्युपरते तेन ग्रहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

अत्र विशेषमाह गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥ इति ।

पितरि ज्येष्ठभ्रातरि वा साग्नौ तदुपजीवी ज्ञानादिनिष्ठो वा न

* दायाद्यकालो धनविभागकालः ।

१४६

विधानपारिजाते

प्रायश्चित्ती भवतीत्यर्थः । इदमाधानं ज्येष्ठेऽकृताधाने कनिष्ठेन न
कार्यं वचनं तूतं प्राक् ।

अपराके उशनाः ।

पिता पितामहो यस्य ह्यग्रजो वापि कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिदेवने ॥

पितुराज्ञायामप्यदोषमाह सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥ इति ।

नाधानं नाधानं कृतमित्यर्थः ।

तत्कालमाह आश्वलायनः ।

अग्न्या(धेयं)धानं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु
विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोरेतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते
पर्वणि ब्राह्मण आदधीत ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योप-
कृष्टाः* यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वृतावादधीत सोमेन यक्ष्यमाणो
नर्तुं पृच्छेन्न नचन्नमिति ।

कालादर्शेऽपि ।

अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावप्युत्तरायणे ।

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ॥

सोमञ्च पशवन्धञ्च सर्वाश्च विह्वतीरपि ।

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥ इति ।

* उपकृतलक्षकस्योपजीवी रथकारादिः । सोमाधाने तु मृत्वाद्यालोचनमार्त्तपरम् ।
अथो खलु यदैवेन ब्रह्मोपनमेदयादधीत सैवास्यैरिति बोधायनोक्तेः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१४७

अन्यदौपासनसम्बन्धि प्रागेवाभिहितमित्यलं प्रपञ्चेन ।

सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रणीतानि बुधैरिह ।

कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्व्वतः ॥

विधानपारिजातस्य स्तवकेऽस्मिंस्तृतीयके ।

विवाहाभिधसंस्कारसत्पुष्पं समजायत ॥

अनेन प्रीयतां देवो रमालालितपादुकः ।

उपमानं न यस्याख्यनन्तो यो देशकालतः ॥

इति श्रीमत्परमवैदिकश्रीनागदेवभट्टात्मजेन श्रीमदनन्तभट्टेन

विरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे तृतीयस्तवके

विवाहविधानं समाप्तम् ।

वेदशास्त्रनिधिं वन्दे पितृन्नागेशसंज्ञितान् ।

यत्कृपासृतसिक्तोऽहंभवं फलभाजनम् ॥

अनन्तभट्टनामाहं काण्वशाखी सतां मुदे ।

आह्निकं स्वनिबन्धेऽस्मिन् संगृह्णामि यथामति ॥

यस्य स्मरणमात्रेण कर्मं सम्पूर्णतामियात् ।

तं प्रणम्य महाविष्णुमाह्निकं कथयेऽधुना ॥

तत्र ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितमिति वचना-

दात्म(हित)चिन्तनं विधातव्यम् । अत्र ब्राह्मो मुहूर्त्तः सूर्योदयात्

प्रागुपान्त्यो मुहूर्त्तः ।

नाड़िकाः षट् च पञ्चाशत्प्रातस्त्वेकाधिकोऽरुणः ।

उषःकालोऽष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥

१४८

विधानपारिजाते

इति गगोक्तः रात्रेस्तु पश्चिमे यामे* मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते इति
मनूक्तो वा ग्राह्यः । तत्रोत्थाय आत्मचिन्तनं कार्यम् ।

तथाच कूर्मपुराणम् ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थश्च चिन्तयेत् ।

कायक्लेशे तदुद्भूते ध्यायीत मनसेश्वरम् ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमप्य निपतिष्यति ॥

इत्याद्यनिष्टं स्मरन्निष्टदेवतां स्मरेत् ।

तत्र व्यासः ।

प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशान्त्यै

नारायणं गरुडवाहनमञ्जनाभम् ।

ग्राह्याभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं

चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥

प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना

पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।

नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य

पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥

* पश्चिमे यामे शेषार्द्धग्रहरे । तथाच निर्णयामृते सुमनुः ।

रात्रे च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो यन्त्रतीयकः ।

य ब्राह्म इति विख्यातो विहितः सम्प्रबोधने ॥

तृतीयः स्तवकः ।

१४८

प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तम्
 प्राक् सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै ।
 यो ग्राहवक्त्रपतिताङ्घ्रिगजेन्द्रघोर-
 शोकप्रणाशमकरोद्धृतशङ्खचक्रः ॥
 श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः ।
 लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

पाराशरः ।

ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
 भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
 गुरुश्च शुक्रः शनिराहुके(तू)तवः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 गुरुर्वशिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च
 मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगीतमः ।
 रैभ्यो मरीचिश्चग्रवनश्च दक्षः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सनत्कुमारश्च सनन्दनश्च
 सनातनोऽप्यासुरिपि(ङ्ग)प्पली च ।
 सप्तस्वराः सप्तरसातलानि
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च
 सप्तर्षयो ह्यीपवराश्च सप्त ।
 भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त

विधानपारिजाते

कुर्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः

स्यर्शी च वायुर्ज्वलितश्च तेजः ।

नभः सशब्दं महता सहैव

कुर्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं

पठेत् स्मरे(द्वा)द्यः शृणुयाच्च (तद्वत्) तस्य ।

दुःस्वप्ननाश(स्त्वह)स्थिरसुप्रभातं

भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

महाभारतमाख्यानं चितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।

ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥

व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं रामं दमं (नलम्) बलिम् ।

सप्तै(यश्चै)तान् संस्मरे(न्नित्यं)द्यस्तु दुःस्व(प्न)प्रस्तस्य नश्यति ॥

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।

पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥

अश्वत्थामा बलिव्यासो हनूमाञ्च विभीषणः ।

कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ।

सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ॥

अहल्या द्रौपदी (सोता) कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्चैताः संस्म(रे)रन्नित्यं महाहान्या न बाध्यते ॥

तृतीयः स्तवकः ।

१५१

इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः ।

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते ।

विष्णुपति नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥ इति ।

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र पाराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुमूत्रमेव च ।

नैऋत्यां दिशीषुक्षेपः*मतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ।

वाचं नियम्य यत्नेन छीवनोच्छ्वासवर्जितः ॥

विष्णुमूत्रयोर्वाङ्मियमनं हारीतिनाम्युक्तम् ।

उच्चारे मैथुने चैव प्रस्तावे दन्तधावने ।

स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥ इति ।

तथा सङ्ग्रहे ।

कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्[†] ।

* इषुक्षेपं तद्विचिपयोग्यदेशं, तद्देशपरिमाणमाह पितामहः ।

अभ्यमेन तु चापेन प्रचिपेत्तु शरत्रयम् ।

इत्यानाद्य शते सार्धं लक्षां कृत्वा विचक्षणः ॥ इति ।

† पृष्ठतः पृष्ठे, पृष्ठलम्बितश्चात्र निवृत्तरूपं याज्ञिकम् आशुषदेशावलम्ब्य आशुषर्षोष्पत्तिं निगमपरिशिष्टवचनात्, पृष्ठे निधाय संवीतमिति मनुवचनात् ।

१५२

विधानपारिजाते

विण्मूत्रन्तु गृही कुर्यात् कर्णस्थः प्रथमाश्रमी ।

विण्मूत्रे तु गृही कुर्यादुद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥

इति गृहिणोऽपि कर्णनिधानवचनमेकवस्त्रविषयम् ।

तदुक्तं शाङ्खायनगृह्ये ।

यद्येकवस्त्रो यन्नोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठितो* मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

कर्णोऽत्र दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेदिति
हारीतोक्तेः ।

मनुः ।

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सम्ययोश्च यथा दिवा ॥ इति ।

यदपि मनुनैव ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ॥

इत्युक्तं तदपि रात्रावहनि वा नीहाराद्यन्धकारजनितदिस्त्रोह-
विषयं ज्ञेयम् ।

शङ्खः ।

मूत्रं पुरीषं नो कुर्यात् सोपानत्कः कथञ्चन ।

उत्सृज्य मृज्जले कुर्यात्प्राप्तावे मेहनं द्विजः ॥

तथा ।

* अवगुण्ठितः कृतशिरोऽवगुण्ठनः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१५३

तर्जनीं रौप्यसंयुक्तां ब्रह्मग्रन्थियुतां शिखाम् ।

भोजने मैथुने मूत्रे कुर्वन् कच्छेण शुध्यति ॥ इति सङ्ग्रहे ।

अत्र वर्ज्यदेशानाह मनुः ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोव्रजे ।

न फालकष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शाहले ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वायुग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाम् ।

न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ इति ।

नद्यादौ विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

दशहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये ।

शतहस्तं पुरीषञ्च तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ इति ।

ततोऽपकथ्य विण्मूत्रं काष्ठलोष्टटणादिना ।

इति परिमृष्टगुदलिङ्गो गृहीतशिश्नश्चोत्तिष्ठेत्* ।

इति विण्मूत्रोत्सर्गविधानम् ।

* चदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दं विष्टतमेहनः । इत्याह्निकतत्त्वे पाठः ।

१५४

विधानपारिजाते

अथ शौचम् ।

तत्र दक्षः ।

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजोत्तमः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

देवलः ।

धर्मविद्वत्क्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् ॥

तत्र देवतागृहवल्लीकमूषकोत्करादि(वर्जितां) मृद्भिन्नां मृदमुद्धृतो-
दकं चादाय वाग्यत उदङ्मुखो दिवा शौचं कुर्यात् रात्रौ चेह-
क्षिणामुखः तदप्युदपात्रे मलमूत्रोत्सर्जनसमये हस्ते न धार्यम् ।

यदाह गौतमः ।

करस्थोदकपात्रस्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥ इति ।

मृत्संख्यादिकमाह शौनकाः ।

एका तु मृत्तिका लिङ्गे तिस्रः सव्यकरे मृदः ।

करद्वये मृद्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमथोचते ॥

आर्द्रामलकमात्रा च मूत्रशौचे तु मृत्तिका ।

मूत्रात्तु द्विगु(णं)णा शुक्ले सैथुने त्रिगुणा भवेत् ॥

लिङ्गशौचमिदं प्रोक्तं गुदशौचमथोचते ।

पञ्चापानि मृदः क्षेप्याः करे वामे दश स्मृताः ॥

हस्तयोः सप्त दातव्याः पुरीषे मृत्प्रमाणकम् ।

तृतीयः स्तवकः ।

१५५

अर्द्धप्रसृतिमात्रा स्यात्तदर्द्धन्तु ततः परम् ॥
 गुदशौचमिति प्रोक्तं पादशौचमथोच्यते ।
 एकैकं पादयोर्दद्याद्वस्तयोर्लिङ्गशौचवत् ॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥
 यद्विवाविहितं शौचं तदर्द्धं निशि कीर्तितम् ।
 तदर्द्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि ॥
 स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां बालानां चोपनीतिनाम् ।
 गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यान्न संख्यया ॥ इति ॥

यान्नवल्क्योऽपि ।

। गृहीतशिश्वोऽप्युत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ॥

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अत्र गन्धलेपक्षयकरं शौचं सर्ववर्णाश्रयिणां साधारणम् । मृत-
संख्यानियमस्तु अदृष्टार्थ इति विज्ञानेश्वरः ।

लिङ्गशौचं पुरा कार्यं गुदशौचं ततः स्मृतम् ।

इति वचनालिङ्गशौचानन्तरं गुदशौचं कर्तव्यम् ।

गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः ।

आमृत्योराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुध्यति ॥

इति स्मृतेर्भावशुद्धिरप्यपेक्षिता ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

१५६

विधानपारिजाते

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥

अत्रोक्तसंख्यानियमातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरन्नावल्याम् ।

गायत्र्यष्टशतञ्चैव प्राणायामत्रयं तथा ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सति ॥ इति ।

क्वचिद्विष्णुस्मरणमेवोक्तम् । अनुदकमूलकरणे तु सचेलं स्नानं
व्याहृतिहोमश्चेति प्रायश्चित्तद्वयमिति प्रयोगपारिजाते उक्तम् ।

तत आचमनात् प्राक् वामभागे गण्डूषान् क्षिपेत् । तदुक्त-
माचारदीपे ।

मूत्रे पुरीषे भुक्त्यन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा ।

चतुरष्टद्विषड्व्यष्टगण्डूषैः शुध्यते क्रमात् ॥

पुरतः सर्व्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।

ऋषयः पृष्ठतः (सर्व्वे) तस्मादहामि गण्डूषमुत्सृजेत् ॥ इति ।

इति शौचविधानम् ।

अथाचमनविधिः ।

तत्र योगीश्वरः ।

अन्तर्जानु* शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

* अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये इत्यौ क्लेवि शेषः । तथाच हारीतः—अन्तर्बर्ध्वोररद्वौ कृत्वा
त्रिरपो हार्द्वीयं पिबेदिति । अरद्वौ इत्यौ हार्द्वीर्द्विभक्ताः । वाशब्दादीशानाभिमुखश्च ईशानाभि-
मुखो भूत्वाऽपः सृशेत् यथाविधि । इति मरीच्युक्तेः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१५७

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

करमध्ये त्वग्नितीर्थं तेन च प्रतिग्रहं कुर्यात् । दक्षिणहस्तमध्ये
ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थम् । आग्नेयेन प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठोक्तेः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

मुक्त्वाङ्गुष्ठकनिष्ठे (तु) द्वे शेषेणाचमनं चरेत् ॥

अत्रैवमितिकर्त्तव्यता ।

आसने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य प्रकृतिस्थं फेनबुद्बुदादि-
रहितमनुष्णमुदकं संहताङ्गुलिना दक्षिणकरेणादाय अङ्गुष्ठकनि-
ष्ठिके मुक्त्वा शेषं वीक्षितं ब्राह्मणेन प्राजापत्येन दैवेन वा तीर्थेन
त्रिचतुर्वा* पिबेत् । न पैत्रेण ।

कायत्वेदशिकाभ्याञ्च न पैत्रेण कदाचन ।

इति मनूक्तेः । ततः ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य सुखमेतान्युपसृशेत् ।

इत्यादि वचनादपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य ओष्ठावन्तः सङ्कोच्य
संहताङ्गुष्ठमूलेन अलोमकेन मुखं द्विः प्रमृज्य ततो हस्तौ प्रक्षाल्य
संहताङ्गुलिभिर्मुखं सकृदवमृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरश्चाभ्यु-
क्षेन्न वा ।

ततः संहताभिस्त्रिसृभिरङ्गुलीभिरास्यमलोमकदेशे सृष्ट्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां घ्राणं सृष्ट्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी

* चतुर्वेति भावयुद्धापेक्षया विकल्पः । न च भूयस्कार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । इति
रघुनन्दनः ।

१५८

विधानपारिजाते

श्रोत्रे च सृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिम् । तलेन हृदयम् ।
सर्वाङ्गुलिभिः शिरो बाहुमूले च सृशेत् । सर्वत्र मध्येहस्ताभ्या-
मपः सृशेत् ।

इदं सुख्याचमनम् । अत्राशक्तौ तु त्रिरपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य
मुखं प्रमृज्य खान्युपसृशेत् । अत्यशक्तौ च त्रिः पीत्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य श्रो(त्रं)त्रे सृशेत् ।

अथ पौराणाचमनम् । सङ्ग्रहे ।

केशवादित्रिभिः पीत्वा हाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ।

हाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य हाभ्यामुन्मार्जयेत्ततः ॥

तथा त्वेकेन मूर्ध्नि ततः सङ्कर्षणादिभिः ।

जङ्घाङ्गुलिनासाक्षिकर्णान्नाभ्युरःस्कन्धकान् सृशेत् ।

एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥

अथाचमनधर्माः ।

अत्रिः ।

ताम्रपात्रस्थितैर्वापि तथा तोयाशयस्थितैः ।

कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानि समालभेत् ।

तदलाभे तु कुर्वीत पात्राधारोदकेन च* ॥

तथा ।

तावन्नोपसृशेद्विप्रो यावद्दामेन न सृशेत् ।

वामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

* पात्रधारोदकेन च इति पात्रपात्रोदकेन च इति च ख-ग-पुलकयोः पाठौ ।

तृतीयः स्तवकः ।

१५८

वर्त्तन्ते सर्व्वदा यस्मात्तस्माद्दामेन संस्पृशेत् ।

शूद्राहृतैस्तु नाचामेनैकपाण्याहृतैरपि ।

तथैवाव्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥

अव्रतोऽनुपनीतः ।

स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

तल्लक्षणमाह हारीतः ।

आसनारूढपादस्तु जा(न्वीर्वा)नुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसक्थिको* यस्य प्रौढपादः स उच्यते ॥ इति ।

मनुः ।

क्रांस्थेनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुध्यति ॥

अशर्द्रवासा जलान्तःस्थः शुष्कवस्त्रो वह्निःस्थितः ।

आचामेद्विपरीतश्चेदशुचित्वमवाप्नुयात् ॥

पादशेषं पीतशेषं शीचशेषञ्च यज्जलम् ।

तज्जलं रुधिरैस्तुल्यं पर्य्यग्निकरणं विना ॥

पर्य्यग्निकरणमपि सति सम्भवे द्रष्टम् ।

उदकपरिमाणमाह योगीश्वरः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुष्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

* वस्त्रादिना कृतपृष्ठनानुजङ्घावन्तः ।

१६०

विधानपारिजाते

अन्ततः अन्तेन तालुना सृष्टाभिरित्यर्थः* ।

अथ शौचाचमनम् ।

पाराशरः ।

देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अब्लिङ्गैर्नवधा सृशेत् ।

पुनर्व्याहृतिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा सृशेत् ॥ इति ।

अब्लिङ्गैरापोहिष्ठा इत्यादिभिस्त्रिभिः श्रुतिपादैः ।

यः करोति प्रयत्नेन श्रौतमाचमनं द्विजः ।

अशुद्धात्मापि पापिष्ठः स पूतो नात्र संशयः ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि । आश्वलायनः ।

दक्षिण उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य त्रिराचामेत् । द्विः
परिमृज्य सकृदुपसृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-
मालम्ब्य सव्यं पाणिपादं प्रोक्षति । यच्छिरश्चक्षुषी नासिके
श्रोत्रे हृदयमालभते तेन अथर्वङ्गिरसो ब्राह्मणा(नो)निति-
हासान् पुराणानि गाथा नाराशंसीः प्रीणातीति ।

सन्ध्यादौ ब्रह्मयज्ञे च होमे देवार्चने तथा ।

श्रौतमेतद्विज्ञैः कार्यमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

पौराणमथवा स्मार्त्तं श्रौतमाचमनं तथा ।

तत्तत्कर्मणि कुर्वीत यथेष्टं वा विधीयते ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र हारीतः ।

* अन्ततः श्रोत्रप्रान्ते इति व्यासः । तदेव समीचीनं सन्ध्यामन्त्रे ।

द्वितीयः स्तवकः ।

१६१

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे भूतपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभि-
गन्तुकाम आचामेत् ।

यमः । -

उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च । इति ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जारभूषकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्मं कुर्वन्नुपसृजेत् ॥ इति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

विप्रो विप्रेण संसृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

मनुरपि ।

उच्छिष्टेन च संसृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।

ओष्ठौ विलोम(शौ)कौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ इति ।

अथ हिराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्ता रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आचारदीपेऽपि यमः ।

१६२

विधानपारिजाते

भोजने हवने दाने उच्चारेऽथ प्रतिग्रहे ।

सन्ध्यात्रयाम्बुपानेषु पूर्वं पञ्चाद्विराचयेत् ॥

उदकाभावे असामर्थ्ये च दक्षिणं कर्णं सृशेत् ।

तदाह बृहस्पतिः ।

निमित्तेष्वे(व)षु सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ।

आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति वै यतः ॥

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्तीति मनोर्मतम् ॥ इति ।

आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने विशेषः कथ्यते ।

मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

सपवित्रत्वं दक्षिणहस्तस्य ज्ञेयम् । सव्ये तु त्रिप्रभृतिकुशा धार्याः ।

तदाह कात्यायनः ।

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः । इति ।

गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं (तस्य) सोऽपि भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ इति ।

हारीतोऽत्र विशेषमाह ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१६३

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरित् ॥ इति ।

तथा ।

प्रथमं लङ्घयेत्पर्व द्वितीयन्तु न लङ्घयेत् ।

द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥

लक्षणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गभि(णं)तं* साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमानं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

विशेषतः पवित्रलक्षणं स्मृत्यन्तरे ।

द्वर्जुलं मूलतः कुर्याद्ग्रन्थिरकाङ्गुलस्तथा ।

चतुरङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य च लक्षणम् ॥

ग्रन्थेन पवित्रग्रन्थिकरणमुक्तं तत्रैव ।

तारेण कुर्याद्ग्रन्थिन्तु पवित्रस्य विचक्षणः ॥

तारः ग्रन्थः ।

हारीतः ।

स्नाने दाने जपे होमे स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

चन्द्रिकायां यमः ।

करे कण्ठे शिखयाञ्च कर्णयोर्भयोरपि ।

पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ इति ।

* अनन्तर्गभित्तमन्तर्गभिशून्यं—तथाच शौनकः ।

अनन्तरूपो यौ तु कुशौ प्रादेशसम्पत्तौ ।

अनखच्छेदितौ सागौ तौ पवित्राभिधायकौ ॥

१६४

विधानपारिजाते

अनन्तर्गर्भितमित्युक्तपवित्रासम्भवे मनुः ।

द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीनासने सक्तत् ।

उपवीति शिखायाञ्च पादयोस्तु सक्तत्सक्तत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् कुशग्रहणविधिः कथ्यते । अष्टधा विभक्तस्याङ्गो
द्वितीये भागे शुचिर्भूत्वा पूर्वोत्तरासुखः सन्नोद्गारेण कुशान् स्पृष्ट्वा ।

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि (मम) कुश स्वस्तिकरो भव ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा दर्भान् सक्तच्छित्त्वा समुद्धरेत् । दर्भान् स्वय-
माहरेत् ।

सङ्ग्रहे ।

समित्पुष्पकुशादीनि* ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्राहृतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः (च) स्युः पुनः पुनः ॥

शङ्कः ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

अयातयामास्तेतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

* चादिष्यदेन दूर्वादिस्तंभः । उक्तस्य दूर्वादित्वात् त्रयते । स्वस्य आहरणायतौ ब्राह्मण-
चक्षियवैश्याहृतैः कर्मकरेण दंपो नेति । शूद्रपुष्पाङ्गनादौ तु क्रयक्रीतदोषोऽपि न । स्व-
पुष्पाङ्गनादौ तु क्रयक्रीतमपोष्यते ॥ इति वचनात् ।

तृतीयः स्तवकः ।

१६५

वर्ज्यमाह हारीतः ।

पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनप्रिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता सूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

देवलः ।

अपूता गर्भिता दर्भा ये चाग्रच्छेदिता नखैः ।
कार्थिता अग्निदग्धाश्च कुशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥

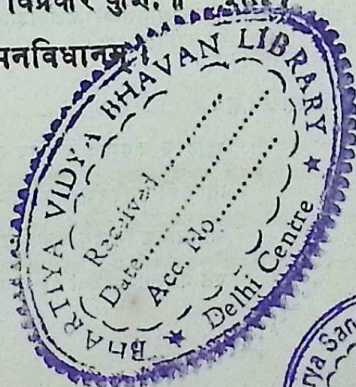
सुमन्तुः ।

कुशाः काशा उशीराश्च यवा दूर्वाश्च वल्कजाः ।
गोबालमुक्षौ कुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः ॥

सयन्यपवित्रलक्षणमाह प्रचेताः ।

द्विमूलमेकतः कुर्याद्वयोरयं तथैकतः ।
वलयं द्व्यङ्गुलं प्रोक्तं ग्रन्थिरेकाङ्गुली भवेत् ॥
चतुरङ्गुलमयं स्यात् पवित्रस्येति लक्षणम् ।
चक्रायुधं यथा विष्णोर्हरस्यापि त्रिशूलकम् ।
वज्रायुधं यथेन्द्रस्य एवं विप्रकरे कुशः ॥ इति ।

इत्याचमनविधानम्

१६६

विधानपारिजाते

अथ दन्तधावनविधिः ।

तत्र दत्तः ।

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

विष्णुः ।

कण्टकिक्षीरक्षीरं द्वादशाङ्गुलमत्रणम् ।

कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलं पूर्वार्द्धकतकूर्चकम् ॥

जम्बूदुम्बरचूताश्च कदम्बो लोभ्रचम्पकौ ।

बदरीति द्रुमाश्चैते प्रोक्ता दन्तप्रधावनेः ॥

अत्र विशेषमाह शातातपः ।

उदुम्बरेण वाक्सिद्धिर्बद्ध्या मधुरस्वरः ।

कदम्बेन महालक्ष्मीराम्नेणारोग्यमेव च ॥

अपामार्गाद्विरोगत्वं स्त्रीवश्यञ्च प्रियङ्गुभिः ।

अपामार्गे सर्वसिद्धिर्बन्धूके च दृढा मतिः ।

आरोग्यं कर्णिकारेण करञ्जेन रणे जयः ॥

* शोधकस्य काष्ठार्देदन्तमात्रसम्बन्धाद्भक्षयेदिति गौणप्रयोग इति आचार्याः ।

† पूर्वार्द्धदलितायम् ।

‡ शृङ्गिपुराणे तु ।

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।

तिन्त्रिङ्गी वेषष्टब्धश्च आश्वनिम्बो तथैव च ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।

एते प्रशक्ताः कथिता दन्तधावनकार्यसु ॥ इति ।

द्वितीयः स्तवकः ।

१६०

शर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।

अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसन्धितम् ।

चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ॥

आश्वलायनसु ।

वितस्तिमात्रमुद्दिष्टं दन्तकाष्ठं द्विजन्मनाम् ।

स्त्रीशूद्रयोस्तदर्थं स्यान्नातिशुष्कं न जन्तुमत् ॥ इति ।

तथाच परिमाणे विकल्पः ।

काष्ठग्रहणमन्त्रसु ।

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवस्त्रि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो (दे)धेहि वनस्पते ॥

इति विष्णूक्तः ।

काष्ठ(भक्षण)चर्वणमन्त्रसु ।

अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो राजानमागमत् ।

स मे मुखं प्रमार्च्यते यशसा च भगेन च ॥

इति कात्यायनोक्तः । ततस्तेन काष्ठेन जिह्वासुखिस्थ काष्ठं

प्रक्षाल्य नैर्ऋत्यां दिशि उत्सृजेत् ।

अत्र वर्ज्यकाष्ठानि ।

मार्कण्डेयः ।

कोविदारशमीतालश्लेष्मातकविभीतकान् ।

वर्जयेद्दन्तकाष्ठे च गुग्गुलं क्रमुकं तथा ॥

स्मृत्यर्थसारे ।

१६८

विधानपारिजाते

आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ।

पालाशाश्वत्यक्तौ वर्ज्यौ सर्व्वकुक्षितकर्म्मसु ॥

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा* ।

अपां हादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम्† ॥

यद्वा दृणपर्णीदकेन मध्यमानामिकाङ्गुष्ठानामन्यतमेन दन्तान्
धावयेत् ।

अथ निषिद्धतिथयः ।

चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च ।

नन्दासु च नवम्याञ्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दन्तधावने ।

अभ्यङ्गे ह्युदधिस्नाने तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥ इति ।

तथा ।

आद्ये यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ।

रजस्वला सूतिका च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

अत्रापवादः सङ्ग्रहे ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि सूतिका दशमेऽहनि ।

मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिभिः ।

पुरोदयाद्रवेस्त्वयान्नोदितेऽस्तमिते रवौ ॥

नाद्यान् भक्षयेद्दन्तकाष्ठमिति शेषः ।

* प्रतिषिद्धदिने तथा इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

† मुखशुद्धिर्विधीयते इति आर्त्ताः पठन्ति ।

तृतीयः स्तवकः ।

१६८

तीर्थप्राप्तौ वचनादन्यदापि भवति ।

यमः ।

आद्ये जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम् ॥

इति दन्तधावनविधानम् ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

स्नान्दे ।

स्नातकश्च* ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जनमाङ्गल्य†दूर्वाद्याल(भ)भनानि च ॥

ब्राह्मेऽपि ।

स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीप्तेश्चिरजीविताम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्सङ्केपेण यथोदितम् ।

सन्ध्यां वापि तथा कुर्यादङ्गमुन्मृज्य यत्नतः ॥ इति ।

* आचान्तस्तु इति आङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

† माङ्गल्यान्वाह नारदः—

लोकैऽस्त्रिगुणान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्विगुणः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽहसः ॥

यतीनां दर्शनञ्चैव स्पर्शनं भाषणं तथा ।

कुर्वाणः पूयते नित्यं तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ इति ।

१७०

विधानपारिजाते

अथ यज्ञोपवीतविधिः ।

तत्र ।

उपवीतं सदा धार्यमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ।

मनुरपि ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बध्नाश्विन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

भृगुः ।

त्रिवदूर्ध्वतद्भार्यं तन्नुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतं (चो)त्पवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

ऊर्ध्ववृतं दक्षिणं करमूर्ध्वं कृत्वा बलितमित्यर्थः* ।

वशिष्ठः ।

नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः ।

तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ इति ।

कात्यायनस्तु ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं बद्धिन्दते कटिम् ।

तद्भार्यमुपवीतं स्यान्ना(तो)तिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकमुच्यते ॥ इति ।

* ऊर्ध्ववृतप्रकारनाह संग्रहकारः—

करेण दक्षिणेभोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

बलितं ब्राह्मणैः सूत्रं शास्त्रे ऊर्ध्ववृतं स्मृतम् ॥ इति ।

तृतीयः स्तवकः ।

१७१

उक्ताभावे देवलः ।

कार्पासश्चौमगोबालशणवल्कटणादिकम् ।

यथा(सदा)सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

क्षुमा अतसी अतसी स्यादुमा क्षुमा इत्यमरसिंहीक्तेः । वल्कं
वल्कलं वृक्षत्वक् तज्जन्यमित्यर्थः । असम्भवत इति सप्तम्यास्तसिला-
देशः मुख्यासम्भवे इत्यर्थः । तत्करणप्रकारस्तु ।

शुची देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

आवेष्ट्य षष्ठवत्या तस्मिन्गुणीकृत्य यन्नतः ॥

इत्यादिनोक्तः ।

आचारप्रदीपे ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रेण नवतान्तवम् । इति ।

तन्तुदेवतास्तु ।

ॐ(अ)कारश्चाग्निनागौ च सोमः पिष्टप्रज्ञपतौ ।

वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुः सर्वदेवताः ॥

भृगुः ।

यज्ञोपवीते हे धार्ये औते स्नात्ते च कर्मणि ।

वस्त्राभावे तृतीयं स्यादेकञ्च प्रथमाश्रमी ॥

तथा ।

उपवीतं वटोरेकं हे तथैतरयोः स्मृते । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

ब्रह्मचारिण एकन्तु स्नानप्रभृति तद्वयम् ।

तृतीयं चोच्चरोयं स्यादस्त्राभावे तृतीयकम् ॥

१७२

विधानपारिजाते

वस्त्राभावे तृतीयकमिति पुनर्वचनन्तु ।

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्योऽर्थो लभ्यते यदि ।

तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समाप्यते ॥

इति न्यायस्य बाधार्थम् । तथाच उत्तरीयाभावदशायामेव तस्यानुकल्पत्वं तस्मात्ते तु पूर्ववृत्तयश्चोपवीतमेव । तेनोत्तरीयमपि तदा धार्यमेवेत्याशयः ।

तथा ।

धारयेन्नित्यमेतानि नवसंख्यानि वै द्विजः ।

तत्परिधानञ्च यज्ञोपवीतमिति* मन्त्रेण कार्यम् । अत्र पूर्वं पश्चाच्चाचमनं कार्यम् ।

मलापकर्षणस्नाने गात्राभ्यङ्गे तथैव च ।

ब्रह्मसूत्रं पृथक् कुर्यादन्यथा नरकां व्रजेत् ॥

इति स्मृतेः । उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तारयेत् । यद्युत्तारयेत्तदा मन्त्रपूर्वकमन्यत् परिदध्यात् ।

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यन्नोद्धरेत्तत्कदाचन ।

मोहाद्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मन्त्रेण धारयेत् ॥

इति गालवोक्तेः । एवमन्यधृतमपि न दध्यात् । तदुक्तं सहस्रह ।

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्नानं करकमेव च ॥

* यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं ब्रह्मसूत्रैर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमयं प्रतिमुख एव यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेनः ॥ इति ।

तृतीयः स्तवकः ।

१७३

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्येद्दिनशानि धृत्वा चान्यानि मन्त्रतः ॥ इति ॥

तथा देवलः ।

सावित्प्रा दशकृत्वोऽग्निर्मन्विताभिस्तदुचयेत् ।

विच्छिन्नं वाप्यधीयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥

इति तत्प्रतिपत्तिः ।

इति यज्ञोपवीतविधानम् ।

अथ शिखाबन्धः ।

तत्र व्यासः ।

स्मृत्योद्धारञ्च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ।

पुनराचम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

तच्च बन्धनं शिरसो दक्षिणभागे कार्यम् ।

गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।

पश्चात्तु जूटिकां बद्ध्वा ततः कर्णं समाचरेत् ॥

इति वचनात्* ।

• बृहस्पति शिखाबन्धमनुसृत्य—

ब्रह्मवाणीसहस्राणि शिववाणीशतानि च ।

विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥

गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

तेिष्ठत्वपाचयः कर्णौः शिखामुक्तं करोम्यहम् ॥ इति ।

विधानपारिजाते

अथ प्राणायामः ।

तत्र ब्रह्मस्यतिः ।

बद्धासनं नियम्यास्यं स्मृत्वा (चार्पा)चर्षादिकं ततः ।

स सम्मौलितदृष्टौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

प्रणवव्याहृतियुतां सावित्रीं शिरसा सह ।

त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

योगियाज्ञवल्काः ।

कुम्भकः पूरको रे(चः)च्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥

वह्निर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ।

दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरः ॥

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ॥

कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य सङ्गहे ।

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदि-सामगायनैः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्वैरथर्वभिः ॥

शङ्खोऽत्र विशेषमाह ।

दक्षिणे रेचकं कुर्याद्दामेनापूर्य चोदरम् ।

कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामे तु नित्यशः ।

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥

प्रत्योद्धारसमायुक्तं तथा तत्सवितुः परम् ।

तृतीयः स्तवकः ।

१७५

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पञ्चात्रयोजयेत् ।

तिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामसु शब्दितः ॥

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

ॐकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।

गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्व्वकर्मसु ॥

तिरावन्तु प्रयोक्तव्य आरम्भे सर्व्वकर्मणाम् ।

व्याहृतीनान्तु सर्वांसामार्षचैव प्रजापतेः ॥

गायत्रुष्णिगनुष्टुप् च वृहती त्रिष्टुवेव च ।

पंक्तिश्च जगतो चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरपांपतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥

प्राणस्य यमने चैव विनियोग उदाहृतः ।

सविता देवता यस्या सुखमग्नित्रयात्मकम् ॥

विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।

जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥

ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ।

तस्य प्रजापतेरार्षं छन्दोहीनं यजुर्यतः ॥

ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्य यमने चैव विनियोगः प्रकीर्त्तितः ॥ इति ।

व्यासः ।

नित्ये देवार्चने होमे सन्ध्यायां श्राद्धकर्मणि ।

स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥

१७६

विधानपारिजाते

आचारप्रदीपेऽपि ।

हौ हौ प्रातश्च मध्याह्ने त्रिलिः सन्ध्यात्रयेऽर्चने ।

वैश्वदेवे भोजनान्ते प्राणायामास्तु षोडश ॥

एतत्फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

यद्विप्रः कुरुते पापं मनसा कर्मणा गिरा ।

त्रिकालसन्ध्याकरणाप्राणायामैर्व्यपोहति ॥

मनुः ।

दहन्ते धायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य संयमात् ॥

इति प्राणायामविधानम् ।

अथ प्रातःस्नानविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्काः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

ब्रह्मचारिणः सकृत्स्नानमशक्तविषयम् ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृही ।

इति विष्णुक्तेः ।

मार्कण्डेयः ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्व्वा भवन्तीहाफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

द्वितीयः स्तवकः ।

१७७

प्रातःज्ञानगुणा उक्ताः स्कान्दे ।

गुणा दश ज्ञानपरस्य नित्यं
रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौर्यम् ।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
दुःस्वप्ननाशश्च तपश्च मेधा ॥ इति ।

दक्षः ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्ववत्येव दिवा रात्रौ (सदा तस्य) प्रातःज्ञानं विशोधनम् ।
प्रातःज्ञानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ॥
दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि ।

अशक्तस्य तु ।

समाहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
तस्माच्छूद्रत्वशुद्ध्यर्थं रविवारे समाचरेत् ॥
कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥
नात्र सर्व्वथा मन्त्रनिषेधः किन्तु मन्त्रबाहुल्यनिषेधः ।
गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
विधिलोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्ये सति कर्हिचित् ॥
इति जैमिनिस्मृतेः ।

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः ।
प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

१७८

विधानपारिजाते

इति कात्यायनोक्तिलिङ्गाच्च ।

वशिष्टः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थन्तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने (तु) स्यात् सविस्तरम् ॥

अत्र प्रातःशब्देन उदयाव्याक्तनाश्वतस्त्रो नाद्य उच्यन्ते ।

अरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

इति बौधायनोक्तेः ।

व्यासः ।

स्नानन्तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ॥

जलनिष्पाद्यं वारुणम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

तत्र प्रातःस्नानं नित्यम् ।

प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः ।

चन्द्रसूर्योपरागादौ सूतकादौ च यत् स्नानं तन्नैमित्तिकम् ।

गृध्र(भास)वायसमार्जारखरोद्वृश्चानशूकरान् ।

अमेध्यानि च संस्पृश्य सवासा जलमाविशेत् ॥

इत्याद्यपि नैमित्तिकमेव ।

पुष्ट्येऽर्कं जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ ।

अमायाश्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

तृतीयः सूत्रः ।

१७८

इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम् ।

धर्मक्रियां कर्तुं यत् पूर्वस्नानं तत् क्रियाङ्गम् ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नाम्यथा ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं मलापकर्षणम् ।

प्रसङ्गादभ्यङ्गे निषिद्धास्तिययः कथ्यन्ते ।

गर्गः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥

तथा ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पञ्चदश्याचतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

अत्र यथाक्रमं द्रष्टव्यम् ।

प्रचेतासु ।

सार्धपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

• बारविशेषेष्वपि अभ्यङ्गनिषेधो दृश्यते—तथाच ज्योतिषम् ।

सन्तापः कौर्त्तिरत्नायुर्धनं निधनमेव च ।

आरोग्यं सर्वकामानिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥

अस्य प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

रवौ पुष्यं गुरौ दूर्वां भूमिं भूमिजवासरैः ।

शुक्रो च गोमयं दद्यात्तैलदीपौपशान्तये ॥ इति ।

१८०

विधानपारिजाते

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।

अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्षपादेरपीष्यते ॥

व्यासः । ए

तथा दध्ना च सप्तम्यां संक्रान्तौ च रवेर्दिने ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ।

यत्तु तौर्धौदिषु स्नानं क्रियास्नानं तदीरितम् ॥

स्नानमात्रादयत्र फलं तत् क्रियास्नानमित्यर्थः ।

अथ गौणस्नानं विविच्यते ।

तत्र योगियात्रवल्काः ।

मान्दं भौमं तथान्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

अत्र गौणमध्ये मुख्यस्य वारुणस्योपादानं दृष्टान्तार्थम् । यथा

सामर्थ्ये सति वारुणं मुख्यम् । एवमापदि इमानीत्यर्थः ।

जावालिरपि ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिष्ठादिभिर्मान्दं मृदालभस्त्र* पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना† स्नानं वायव्यं रजसा गवाम्‡ ॥

अङ्गिः सातपवर्षाभिः स्नानं तद्विष्यमुच्यते ।

* मृदालम्भी गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः ।

† भस्मना संस्कृतभस्मना इति छन्दोगाङ्गिकः ।

‡ गोरजः (स्युत) ज्ञातमिति चाङ्गिकतच्चे पाठः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१८१

वारुणञ्चावगाहश्च(द्यञ्च) मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ इति ।
सशिरस्कावगाहाशक्तौ जाबालिः ।

अशिरस्कं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कश्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः* ॥
ऋचाभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्ध्नि सर्व्वतः ।
अनुकल्पमिदं ज्ञानं सर्व्वपापहरं नृणाम् ॥
अत्र आपसु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।
एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्रज्ञानं तदुच्यते ॥ इति ।
अत्र मन्त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शक्त्याद्यपेक्षया योज्यः ।
ज्ञानञ्च एकेन अनेकेन वा वाससा कार्य्यम् ।
एकेन वाससा ज्ञायाद्वाभ्यामनियमः स्मृतः ।
बहुभिश्च प्रतीषेधः ज्ञाने फलमभीप्सताम् ॥
इति विष्णूक्तेः ।
नैकवासाः क्रियां कुर्यात् ज्ञानकर्म्म विना क्वचित् ।
इति च ।
अन्यत्रापि ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुच्छजन्मनि ।
एतद्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा ॥ इति ।
तथा ।

* दैहिकं मार्जनं स्मृतम् इति आर्त्ताणां पाठः ।
† एभिस्तुभिर्ह्येवैर्मन्त्रैर्ज्ञानमुदाहृतम् । इति आर्त्ताणां पाठः स एव समीचीनः
मन्त्राणां पञ्चसङ्ख्यासम्भवात् ।

न नग्नो नान्यदीयेन नाद्रेण न सूच्या ग्रथितेन न विक्रतेन
च वाससा स्नायादित्याचारतिलके ।

जाबालिः ।

स्नोतसोऽभिमुखो मज्जेदयत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्यावरेषु च सर्ब्बेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥

सङ्ग्रहेऽपि ।

स्नोतसोऽभिमुखः स्नायान्मार्ज्जने चाघमर्षणे ।

अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राप्सुखोऽर्कमुखोऽपि वा ।

सन्ध्यामुखस्तु सन्ध्यायां स्नानं कुर्वीत यत्नतः ॥ इति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवाहाभिमुखं स्नानमुक्त्वा माथर्ववेदिनाम् ।

आदित्याभिमुखं स्नानं याजुषस्य सदैव हि ॥

अतएव सूर्याभिमुखो निमज्जेदिति वाजसनेयिस्नानसूत्रम् । तदपि
स्यावरविषयमिति केचित् । निमज्जनमात्रं सूर्याभिमुखं तदमन्त्रं
स्नानन्तु प्रवाहाभिमुखं तच्च समन्त्रकमित्यन्ये । आपस्तम्बानामपि
सूर्याभिमुखं स्नानम् ।

तथाच धर्मप्रश्ने द्वितीयाध्याये ।

अनेरपोऽभ्यवेयादनभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपसृशे-
दिति सर्ब्बत्रोदकस्पर्शनविधिरिति ।

यत्तु तत्रैव प्रथमाध्याये सशिरोऽवमज्जनमसु वर्ज्येदस्तमिति च
स्नानमिति सशिरःस्नानं निषिद्धं तत् स्नातकविषयमित्युज्ज्वलकार-
उक्तावान् ।

तृतीयः सूक्तः ।

१८३

यत्तु ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत कृतं चेन्निष्फलं भवेत्* ॥

इत्यत्रिवचनं तत्समुद्रगाव्यतिरिक्तलुद्रनदीविषयम् ।

गङ्गादिसरितः सर्वाः शु(भाः)द्वाः सर्वत्र सर्वदा ।

इति विशेषोक्तेः ।

अत्र विशेषो वामनपुराणे ।

निषिध्य ती(रं)रे कुशपिच्छुलानि

पूर्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेच्चिः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमित्येतद्वचनं कण्ठान्नोत्तार्यमित्येतदर्थम् । तथाच निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात् कालज्ञाने यथाविधि ॥ इति ।

कालज्ञानम् अथ ब्रह्मणो द्वितीये परार्द्धे इत्यादि ।

उत्तमन्तु नदीस्नानं तडागि मध्यमं स्मृतम् ।

कूपे स्नानन्तु सामान्यं भाण्डस्नानङ्गतं वृथा ॥

* आङ्गिकतत्त्वे तु ।

यव्यहयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाम् ॥ इति ।

वचनमिदमेतद्वचनं दृश्यते । यव्यशब्दो मासपर्यायः ।

अतिः ।

ज्ञानं रजकतीर्थे च भोजनं गणिकागृहे ।

ये कुर्वन्ति द्विजा मोहात्ते यान्ति निरयं परम् ॥

नमो नारायणायेति सप्तवारं जपन् व्रजेत् ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः ॥

निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः ।

ज्ञाने दक्षिणतः कार्य्या अलकास्तु प्रयत्नतः ॥

सजीवपितृकैश्चैव मन्यैरुभयतः सदा ।

द्विराचम्याभिषेकस्तु कुर्यादष्टाक्षरेण तु* ।

अन्तर्जले जपेन्मग्नस्त्रिकृत्वश्चाधमर्षणम् ॥

अधमर्षणम् ऋतं च सत्यं चेति सूक्तम् ।

द्रुपदां† वा त्रिराहृत्य आयं गौरिति‡ वा ऋचम् ।

प्राणायामं सशिरस्त्रां जलेऽन्तस्त्रिजपेत्तथा ।

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति ।

अत्राधमर्षणे षट्पक्षा वाजसनेयिविप्रयाः । तल्लूत्रे तथाविधानात् ।

अथाश्वलायनस्नानविधिस्तदुक्तं परिशिष्टे ।

* द्विराचम्याभिषेकस्तु कार्य्यां ह्यष्टाक्षरेण तु । अथमेव पाठः समीचीनः, कर्तुं पदस्य द्वितीयान्तरात् । श्रीं नमो नारायणाय इत्यात्मकेन ।

† द्रुपदादिव सुसुचानः स्त्रिणः स्नात्वी(तो) मलादिव ।

पूतं पवित्रेणैवान्यमापः शुक्लान् मैनसः ॥ २० अ. २० म. यजुः ।

‡ आयं गौः पृथ्निरक्रसोदसदन्मातरं पुरः ।

पितरं च प्रयन् स्वः ॥ २१ अ. ६ म. यजुः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१८५

प्रातः सह गोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभि-
रङ्गिः । न प्रातः स्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत । प्रातः
प्रातस्तुष्टं गोमयमन्तरिक्षं संगृह्य भूमिष्ठं वोपर्यधय
संत्यक्तं तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुख आचम्य सन्ध्योक्तवदा-
त्माभ्युक्षणादि सर्वं कृत्वा हिराचम्य संयतप्राणः सङ्कल्प्य
गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणी कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधा
विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विन्यस्य उत्तरं तीर्थे
क्षिप्वा मध्यमं मा नः स्तोके* इत्युच्चाऽभिमन्त्र्य गन्धद्वारा-
मित्यनेन† मूर्द्धादिसर्वाङ्गमालिष्य प्राञ्जलिर्वरुणं हिरण्य-
शृङ्गमिति ‡ बाभ्यां§ प्रसन्नाजि वृहदर्चा इति सूक्तेन च॥
प्रार्थय प्रवत इत्येतया तीर्थमभिमृश्य अवगाह्य स्नातो वै

* मा नः स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधौर्हविषमः सदसि त्वा हवामहे ॥ १६अ. १६म. यजुः ।

† गन्धद्वारां दुराधर्षा नित्यपुष्टां करोषिणौ ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वानिहोपह्वये श्रियम ॥

‡ हिरण्यशृङ्गोऽयौ अथ पादा मनोजवा अवरो ईन्द्रं चासीत् ।

देवा इदस्य हविरव्यसायन् यो अर्चन्ते प्रथमो अर्च्यतिष्ठत् ॥ १८अ. २०म. यजुः ।

§ ईर्मानासः सिलिकमध्यमासः संश्रूणासो दिव्यासो अत्याः ।

इंसा इव त्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपु दिव्यमज्ममन्त्राः ॥ ८अ. २१म. यजुः ।

॥ प्रसन्नाजि वृहदर्चाभीरं ब्रह्मप्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो नघान अमितेन चक्षोर्पक्षिरे पृथिवीं सृष्टाय ॥ ५म. ८५अ. १८अ. ।

१८६

विधानपारिजाते

हिराचम्य मार्जयेदम्बयो यन्ध्वभिरित्यष्टाभिः* आपो-
हिष्ठेति नवभिः । अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन द्दमं मे गङ्गे इत्यृचा
त्रिः प्रदक्षिणमालोच्य प्रकाशपृष्ठमङ्गोऽधमर्षणसूक्तं† त्रि-
रावर्त्य निमज्जरोन्मज्ज्य आदित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्नुत्य
पाणिभ्यां शङ्खमुद्रयोदकमादाय मूर्द्धि सुखे बाह्वोरुरसि
चात्मानं गायत्र्या अभिषिच्य त्वं नो अग्ने वरुणस्य विडा-
निति‡ हाभ्यां तरत्स मन्दौ धावतीति§ सूक्तेन च पुनः
पुनः स्नायात् मूर्द्धि चाभिषिञ्चेत् । तद्विष्णोः॥ अग्नेरक्षाणो

* अम्बयो यन्ध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृश्नतीर्मधुना पयः ॥ १ ॥

असुर्या उपसूर्ये यामिवां सूर्यः सह । ता नो हिनन्वध्वरम् ॥ २ ॥

अपो देवीरुपह्वये यच गावः पिबन्ति नः । सिन्धुभ्यः कर्त्तव्यं हविः ॥ ३ ॥

असुन्तरमृतमसु मेवजमपासुत प्रशस्त्रये । देवा भवतु वाजिनः ॥ ४ ॥

असु मे वीमा अत्रवौदन्तिर्विशानि मेवजा । अग्निं च विश्वशम्भुवमापद्य विश्वमेवजीः ॥ ५ ॥

आपः पृथ्वीत मेवजं वरुणं तन्वे मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ६ ॥

इदमापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा ज्ञेय उताश्रतम् ॥ ७ ॥

आपो अथान्वचारिषं रसेन समगच्छाहि । पयस्नानग्र आगहि तं मा संखज वर्धसा ॥ ८ ॥

१म. २३स. १६—२३सृक् ।

† अधमर्षणसूक्तम् अतं च सत्त्वं चेत्यादिकम् ।

‡ त्वं नो अग्रे वरुणस्य विद्वान् देवस्य देङ्गो अवयासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वज्रितमः शीयुचानो विश्वा हेपांसि प्रसुसुग्धाव्यात् ॥ ३म. २१अ. यजुः ।

स त्वं नो अग्रेऽवमो भवती नैदिष्ठो अस्या उपसोव्युष्टी ।

अवयत्त नो वरुणं रराणो वीहि मृङ्गीकं सुहवो न एधि ॥ ४म. २१अ. यजुः ।

§ तरत् स मन्दौ धावति धारा सुतस्याम्बसः । तरत् स मन्दौ धावति ॥

॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ ६म. ५८स. १३क. ।

तृतीयः स्तवकः ।

१८७

अंहसो* यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जन† इत्येता ज(पेत्)पन्
 स्त्रोतोऽभिमुखः सरिक्खु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुख इति ।
 पित्रायुद्देश्यस्नानविषये वृहदाह्निके पैठौनसिः ।
 सिद्धतीर्थे प्रतिक्रतिङ्गत्वा कुशमयीं नरः ।
 मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत् ॥
 पितरं मातरं वापि भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।
 यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टमांशं लभेत् वै ॥
 तत्र मन्त्रः ।

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
 त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रन्थिवन्धनम् ॥ इति ॥
 मृतपित्रादिविषये भृगुः ।
 मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रमोतकम् ।
 यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वाष्टमांशं लभेत् सः ॥ इति ॥
 एवं स्नात्वा शालग्रामतीर्थेन स्नायात् ।
 तदुक्तं स्कान्दे काशीखण्डे ।
 पादोदकेन देवस्य हत्याकोटिसमन्विताः ।
 शुध्यन्ति नात्र सन्देहस्तथा शङ्खोदकेन च ॥
 यदत्यर्थं रहस्यन्तु पापमाचरितं (भवेत्) नृभिः ।
 प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं शालग्रामशिलाजलम् ॥

* अग्रे रक्षा णो अंहसः प्रतिष्ठा देव रीषतः । तपिष्ठै रजरोदह ॥ ७म. १५स. १५चक्षु ।

† यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्तौ यत्तव धर्माङ्गुलीषि मा मक्तत्वादेनसो देव रीरिषः ॥

१८८

विधानपारिजाते

स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वक्रतुषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

पादौ माघमाहात्म्ये ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदाश्च याः ।

निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥

ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।

पञ्चगव्यसहस्रेषु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादि ।

गौतमीयतन्त्रे स्नानप्रकरणे ।

शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमिश्रितम् ।

कृत्वा शङ्खं भ्रामयंस्त्रिर्निक्षिपेन्नजमूर्धनि ॥

शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकुरुते ब्रह्महा स निगद्यते ॥

विष्णुपादोदकात् पूर्वं विप्रपादोदकं पिबेत् ।

विरुद्धमाचरन्मोहादात्महा स निगद्यते ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि(तीर्थानि) सर्वाणि सागरे ।

ससागराणि तीर्थानि पादे विप्रस्य दक्षिणे ।

ततः सङ्क्षेपतो देवान्मनुष्यांस्तर्पयेत्पितॄन् ॥

अत्र विशेषो वायवीये ।

अमृतेन समा ज्ञेयाः पुरतः केशविन्दवः ।

सुराविन्दुसमा ज्ञेयाः पृष्ठतः केशविन्दवः ॥

पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्वगन्धर्व्या अधस्तात्सर्वजम्बवः ॥

तृतीयः स्तवकः ।

१८२

तस्मात्कायं न मृज्येत अश्वरेण करेण वा ।

केशान्दक्षिणतः कृत्वा जलमध्येन तर्पयेत् ॥ इति ।

पराशरः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य ह्यङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

सव्येन चोपवीतेन देवतानाञ्च तर्पणम् ।

पितृणामपसव्येन मनुष्याणां निवीतिना ॥

विष्णुः ।

स्नातश्चाद्र्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमन्त्रस्य एव कुर्वीत तर्पणे

चाशून्यं करं कुर्यात् ।

तथाच योगियाञ्चवल्काः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्या रौप्यधारणम् ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

स्नानाङ्गतर्पणप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृ-

तिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वा

अथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन

ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा अथ दक्षिणामुखः

प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव

सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरा अङ्गिरस्त्रानग्निः क्रव्यवाहन-

इत्यादींस्त्रिस्त्रिस्तर्पयेत् । एतत् स्नानाङ्गतर्पणम् । अथ

तीरमेत्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती "ये के चास्मत्कुले

विधानपारिजाते

जाता”* इति वस्त्रं निष्पीड्य उपवीत्यप उपसृश्येति । इदं
तर्पणं येषां शाखिनां सूत्रे नास्ति तैरपि कार्यम् । पारक्य-
मविरोधि यदिति वचनात् सर्व्वोपसंहारन्यायाच्च ।

अत्र कर्मणि जलेनैव जर्द्धपुण्ड्रं कार्यम् ।

तदाह विष्णुः ।

जलस्थेन हि कर्त्तव्यं जलेनैवोर्द्धपुण्ड्रकम् ।

यतः शून्यललाटेन कृतं तन्निष्फलं भवेत् ॥ इति ॥

अथ यक्षतर्पणमाह आश्वलायनः ।

स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेत् ।

तन्मन्त्रसु ।

यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसञ्चयात् ।

तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥ इति ॥

अत्रोदकं वहिः क्षिपेत् सदाचारात् प्रकरणाच्च ।

शङ्खोऽन्यथाह ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्क्षेपतर्पणम् ॥

इदमशक्तस्य ज्ञेयं सङ्क्षेपशब्दश्रवणात् ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

असृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्रविवर्जितम् ॥

* अमुष्मा गोत्रिणो मृताः । ते दृष्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

तृतीयः स्तवकः ।

१८१

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गं तर्पणं विद्वांस्ततोऽन्यत्र न हापयेत् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अलाभे देवखातानां सरितां सरसां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

पारक्ये सर्व्वसत्त्वोद्देशेनावुत्सृष्टे ।

भृगुः ।

मार्गान्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः ।

अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इदमपि अर्वाक्तीरे तीर्थविशेषाभावे द्रष्टव्यमिति त्रिखलीसेतौ ।

गृहे स्नानप्रकारमाह व्यासः ।

शीतास्त्वपो निषिचैव* मन्त्रसम्भारसंभृताः ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥

गृहे चेत्तदमन्त्रवदिति मन्त्रबाहुल्यनिषेधार्थमित्युक्तमेव ।

मन्त्रमाह कात्यायनः ।

इमं देवा असपन्नमापोहिष्ठा इति त्रयः‡ ।

* निषेव्याणां इति आङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

†. इमं देवा असपन्नं सुवध्वं महते चक्षाय महते ज्यैष्ठाय महते शानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रि-
याय । इममसुष्य पुत्रमसुष्ये पुत्रमस्यै विश्व एष वोऽसौ राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणमाप्
राजा । १०अ. १८म. यजुः ।

‡ आपोहिष्ठा मयोधुवक्ता न कर्ज्जं दधातन ।

महंरणाय चक्षसे ॥ ११अ. ५०म. यजुः ।

१६२

विधानपारिजाते

इदमापः* शन्नो देवी†र्द्धपदादिव‡ एव च ॥

इति सप्त, सभारा मृत्तोमयादयः । इदन्तु नद्यादिस्नानाशक्तस्य
ज्ञेयम् ।

यन्तु षट्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वर्द्धिसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इत्येतस्य प्राधान्यकथनं तदातुरविषयम् । उष्णोदकं त्वातुरस्येति
विशेषस्मृतः ।

स्नातस्य वर्द्धितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्भवति न तु स्नानफलं§ भवेत् ॥

इति शङ्केन निषिद्धतया तस्योक्तत्वात् ।

श्री वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयते६ नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥ ११अ. ५१स. यजुः ।

तस्मा अरं गमास वो यस्य चयाय निजघ ।

आपो जनयथा च नः ॥ ११अ. ५२स. यजुः ।

* इदमापः प्रवृत्तावयं च सलं च यत् ।

यज्ञाभिदुद्रोहानृतं यच्च श्रेपे अभोरुषम् ।

आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च सुखतु ॥ ६अ. १७स. यजुः ।

† शन्नो देवीर(श्री)मिष्टये आपो भवन्तु पोतये ।

शरीरभित्तवन्तु नः ॥ २६अ. १२स. अथर्ववेदम् ।

‡ ऋषदादिव मन्त्रोद्भूतं १८४ प्रष्टे प्रदर्शितः ।

§ स्नानफलं वैधम् आयुर्वेदीयं तु भवत्येवम् ।

उष्णाम्नाघः कायस्य परिधौ कलावहः ।

तेनैव चोत्तमाङ्गस्य वलनम् किमन्यथाः ॥ इति यमोक्तः ।

तृतीयः स्तवकः ।

१२३

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः ।

सृते जन्मनि संक्रान्तौ आद्ये जन्मदिने तथा ।

असृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ इति ।

तदेतत् सर्वमनातुरस्य नद्यादिसङ्गावविषयम् ।

नद्याद्यभावे त्वाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

परोदकैः शीतोदकैरित्यर्थः ।

तथा ।

गृहस्नाने न कुर्वीत मार्जनं चाघमर्षणम् ।

नान्तरा तर्पणं कुर्यात् पश्चादाचम्य शुध्यति ॥

गृहे स्नानं यदा कुर्यादस्त्रमूर्ध्नि परित्यजेत् ।

अधश्चाग्रेण सम्पीड्य पाराशर्य्यवचो यथा ॥

पतिमत्स्त्रीविषये व्यासः ।

कुलस्त्री सशिखं स्नायादुत्सवे सति तैलतः ।

वारि वा पैतृके कर्मण्यन्यदाकण्ठसंप्लवा ॥ इति ।

इति गृहस्नानविधानम् ।

अथ वस्त्रपरिधानविधिः ।

तत्र नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात् किञ्चित्कालं विलम्ब्य
गात्रसम्भार्जनं कार्यम् ।

१८४

विधानपारिजाते

शुष्कं शीर्षञ्च कर्त्तव्यं तथा शुष्केण वाससा ।

स्नातो नाङ्गानि संमृज्यात् पाणिना किन्तु वाससा ॥

इति विष्णुपुराणात् ।

करेण नोन्मृजेद्वातं स्नानवस्त्रेण वा पुनः ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्वातं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

इति च पारिजातोक्तेः ।

वस्त्रविषये मनुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुत्क्षणम् ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

रक्तं धातुरक्तमुत्क्षणं निविडम्* । नीलं नीलीरक्तम् । मलवत्
क्षणम् ।

मिताक्षरायाम् ।

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् ।

तन्तुसप्ततिसंख्याके स घसेन्नरके ध्रुवम् ॥

स्कान्देऽपि ।

नीलीरक्तन्तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत् ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥

मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रन्तु धारयेत् ।

भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ।

कम्बले पटवत्वे च नीलीदोषो न विद्यते ॥

इति कम्बलादौ प्रतिप्रसवः ।

* उत्कटरक्तविशेषमिति आचार्यः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

१८५

तथा ।

अधीतं कारधीतञ्च पूर्व्वेद्यधीतमेव च ।
अप्सु यत्पीडितं वस्त्रं तत्त्याज्यं सर्व्वथा द्विजैः ॥
अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदृशं नान्यधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥

योगीश्वरः ।

ज्ञात्वेवं वाससी धीते अलिङ्गे परिधाय च ।
प्रचात्थोरु मृदाद्विष हस्तौ प्रचालयेत्ततः ॥
ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदृशं य(न्व)न धारितम् ।
अहतं* तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥ इति ।

तथा ।

अहतं यन्मनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।
शस्तं तन्माङ्गलीकेषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥ इति ॥

यमः ।

एकवस्तो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् ।
न कुर्यात्पितृकर्माणि होमं दानं तथा जपम् ॥ इति ।

तथा ।

आजानुमूलं वस्त्रं स्यात्पञ्चकच्छन्तु धारयेत् ।
तश्चूनमधिकश्चैव सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ॥
कुचिद्वये तथा पृष्ठे नाभौ हौ परिकीर्त्तितौ ।
वस्त्रस्य धारणं यच्च पञ्चकच्छन्तु तद्विदुः ॥

* आहतमिति आर्त्ताः पठन्ति ।

१८६

विधानपारिजाते

यद्वा ।

कक्षां नाभौ तथा पृष्ठे कच्छत्रयमुदाहृतम् ।

कच्छत्रयसमायुक्तो यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

एककच्छो द्विकच्छस्तु मुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥

वस्तुतस्तु शुष्कवस्त्रत्वमेव कार्यम् ।

प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् ।

पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

पश्चिमदक्षिणाग्रप्रसारणे पुनः प्रक्षालनविधानात्तथा न कार्यमिति
भावः । अत्राग्रं दशा वृत्तवत् ।

शुष्काभावे गौतमः ।

सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवत्प्रतिपादितम् ।

आर्द्रञ्चापि द्विजातोनामाहृतं गौतमादिभिः ॥

धौताधौतं तथा दग्धं सन्धितं रजकाहृतम् ।

शुक्रमूत्राद्यसंसृष्टमाविकं चातसीभवम् ।

पवित्रमिति विज्ञेयं सर्व्वकर्म्मस्वसंशयः ॥

इति पाद्वे । अतसौभवं क्षौमम् ।

नववस्त्रपरिधाने शीघ्रतिः ।

मार्त्तण्डे च धनं (व्रणः) यशः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे

वस्त्रं (वस्त्रे) लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।

नानायोगरतिः प्रसोदवनिताशस्यादिलाभो भृगौ

दीनः (दैन्यं) शाश्वतरोगवांश्च मनुजो धृत्वास्वरं सूर्य्यजे ॥

तृतीयः स्तवकः ।

१८७

नथा ।

रोहिणीषु करपञ्चकेऽश्विभे

त्रुत्तरेऽपि च पुनर्वसुद्वये ।

रेवतीषु वसुदैवते च भेः

नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥

नववस्त्रपरिधानं स्वसूत्रोक्तमन्त्रेण कार्यम् । वासश्चोपानहश्च-
पूर्वाणि चेन्मन्त्र इति कात्यायनोक्तेः ।

शातातपोऽपि ।

परिधाय नवं वास उत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

द्विरा(च)चामेद्विजो वस्त्रे धीते विपरिधाय च ॥

द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः ।

एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयतीति ।

जातृकर्णः ।

अभावश्चेद्वितीयस्य वस्त्रचीरं तदा भवेत् ।

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ।

सूत्रं वस्त्राकृतिं कुर्यात्तेन स्यादुत्तरीयकम् ॥

इदमुत्तरीयं यज्ञोपवीतेन सह योज्यम् । अजिनं वासो वा दक्षि-

णत उपनीय दक्षिणं बाहुमुद्धरते अवधत्ते सव्यमित्यापस्तम्बोक्तेः ।

अत्र विशेषः सङ्ग्रहे ।

* हस्ताचित्रास्तिविशाखागुराधासु । वसुदैवते धनिष्ठायाम् । शुक्लरे उत्तराश्वये उत्तर-
क्रान्तिनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदेष्वित्यर्थः ।

१८८

विधानपारिजाते

उत्तरीयं योगपट्टं तर्ज्जन्यां रजतं तथा ।

न जोवत्पितृकैर्धार्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ इति ।

जीवत्पित्रग्रजो नोत्तरीयं कुर्यादित्युत्तरीयं नोपरिवासोमात्रं
किन्तु सयन्त्रिपरिमण्डलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्यादिति जातूकर्णोक्तम् ।
अतएव तृतीयमुत्तरीयार्थे इति तृतीयमुपवीतं तत्स्थानापन्नमपि
निषिद्धम् । नववस्त्रमात्रं द्वितीयम् । तथा पादुकारोहणं चैव
इत्यादि वचनात्तदारोहणमपि न कार्यम् ।

स्त्रिया विशेषः सङ्गहे ।

यत्र पुंसः सचेलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरःस्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

रजोदोषनिमित्तादिस्नानं सशिरसं भवेत् ।

विधवायाः शिरःस्नानं सर्वदैव विधीयते ॥ इति ।

तथा ।

स्नानं कृत्वा चार्द्रवस्त्रं त्यजेन्नयामधो द्विजः ।

गृहस्नानमथो कृत्वा विसृजेदेतद्रूढम् ।

अन्नानादन्यथा कुर्वन् पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

ततस्तदार्द्रवस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य दशायां धृत्वा निष्पीडयेत् सध्याह्ने
चेत्तर्पणाद्रूढम् ।

इति वस्त्रपरिधानविधानम् ।

द्वतीयः सूचकः ।

१८८

अथ तिलकधारणविधिः ।

पाराशरमाधवीये ।

जङ्घपुण्ड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखम् ।

अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादित्यमवलोकयेत् ॥ इति ।

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

इति बृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् तिलक-
विधिरावश्यकः ।

यत्तु ।

तिलकं सर्वदा कुर्याच्छीते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

कर्त्ता वाप्यथवा भोक्ता न कुर्याच्छ्राद्धकर्मणि ॥ इति ।

तत्तिथ्येकपुण्ड्रनिषेधपरम् ।

जङ्घे च तिलकं कुर्यादैवे पित्रे च कर्मणि ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥

इति बृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा वासुदेवोपनिषदि ।

ॐ नमस्कृत्य भगवान्नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ भग-
वन्मूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति नार-
देन पृष्टो भगवान् द्वितीयकण्डिकायां तद्विधिमाह ।

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्य उद्धृत्य ।

गोपीचन्दन पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव ॥

२००

विधानपारिजाते

इति प्रार्थ्य इमं मे गङ्गे* इति जलमादाय विष्णोः कमिति†
मर्हयेत् । ततः अतो देवा अवन्तु न‡ इत्येताभिर्विष्णुगायत्र्या च
त्रिवारमभिमन्त्र्य ।

शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत ।

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ॥

इति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वादशस्थानेषु अनामि(क्या)-
काङ्कुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्द्वादशनामभिर्वा धारयेत् ।
ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु यतिसु
तर्ज्ज्या शिरोललाटहृदयेषु धारयेदित्यादि ।

तथा तत्रैव चतुर्थकण्डिकायां भस्मधारणमुक्तम् ।

अथ रात्रावग्निहोत्रभस्मना अग्नेर्भस्मासीद्विष्णुस्त्रीणि
पदानीति§ त्रिभिर्मन्त्रैरुद्धलनं कुर्यादय एवं विधिना गोपी-
चन्दनं धारयेद्यस्वेतदधीते स सर्वेभ्यः पापेभ्यः पृतो भव-
तीति ।

भारते दानधर्मे ।

* इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु क्षीमे स च तापरुण्या ।

असिक्या मरुहधे वितस्तयाजीकीये शृणुह्या सुधीमया ॥

† विष्णोर्नृकं वीर्याणि प्रबोचं यः पार्थिवानि विसर्मे रजांसि ।

यो अस्त्रभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाषस्त्रेधीरुगायः विष्णवे त्वा ॥ ५. अ. १८. यजुः ।

‡ अतो देवा अवन्तु नः यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

प्रथिव्याः समधामभिः ॥ १. स. २२. १५. ऋक् ।

§ त्रीणि पदानि अत्रिनीः आविः सन्ति गुहा परः ।

कावी ऋतस्य पत्न्यभिः अर्वाक् जीवेभ्यः परि ॥ ८. स. ८. २३. ऋक् ।

द्वितीयः स्तवकः ।

२०१

जाङ्गवोतीरसंभूतां मृदं मूर्द्धा विभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

काशीखण्डेऽप्येवमेव पठितम् ।

बृहन्नारदीयेऽपि ।

जङ्घुपुण्ड्रं यः करोति तुलसीमूलमृत्तया ।

तत्रैव नेत्रं तस्य स्यान्मूर्ध्नीन्दोर्विभ्रयात्कलाम् ॥

सूतसंहितायामपि ।

जङ्घुपुण्ड्रं मृदा कार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना ।

उद्धृतासीति मन्त्रेण* वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

तत्प्रकारविशेष उक्तः पाराशरमाधवीये ब्रह्माण्डे ।

जङ्घुपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्याण्यङ्गुलिमेदतः ।

वर्णानि मन्त्रान्देशांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥

पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ।

मृद एतास्तु सङ्गाह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥

श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वंश्यकरं तथा ।

श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।

अनामिकाऽन्नदा नित्यं सुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्व्वं पापं प्रमोचय ॥

२०२

विधानपारिजाते

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।
 दर्भपाणिः प्रकुर्वीत भ्रू(भू)मध्यात्तु प्रदीपवत् ॥
 श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेच्छं तिलकं चरेत् ।
 नासामूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभम् ।
 वंशकामोऽङ्गुलिजः कुर्यात्तिलकं चन्दनादिना ॥

आदिशब्दाङ्गुलीयमृदो यथाकालं ज्ञेयाः ।

तदुक्तं पारिजाते ।

स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भुत्वा चैव तु भस्मना ।
 देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन च ॥ इति ।

तथा ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
 पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
 मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।
 दशाङ्गुलप्रमाणं तदुत्तमोत्तममुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 षट् सप्त पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिद्वयाङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 न पादुकस्थी नादर्शे न जले वावलोकयेत् ।
 न प्रावृत्तशिराः कुर्यात्तिलकं धर्मसाधनम् ॥

धर्मसाधनं कर्माङ्गम् ।

ललाटे केशवं विद्यानारायणमथोदरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

तृतीयः स्तवकः ।

२०३

विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे* मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरश्च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुत्स्थामोदरं स्मरेत् ।
 तत्रचालिततोयश्च वासुदेवं शिरो न्यसेत् ॥ इति ॥

ॐ केशवाय नम इत्या(द्य)दिरत्र प्रयोगः ।

आचारदीपेऽत्र विशेषः ।

जङ्घपुण्ड्रं द्विजस्योक्तं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
 शर्वचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रजातिषु ।
 यद्वा समस्तजातीनामूर्ध्वपुण्ड्रं परं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्रैव ।

जङ्घपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना (सदा) तथा ॥
 तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥ इति ।
 अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
 माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

विवाहे देवविसर्जन(देवकोत्थापन)पर्यन्तम् ।

वैखानससूत्रे तु भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रमुक्तम् ।

भूतिः स्मेति भस्म गृहीत्वा ललाटहृदयबाहुकर्णेषु
 आदित्यः सोमो नम इत्यूर्ध्वाग्रमालिष्येति ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिन्दुमर्द्धेन्दुमेव वा ।

* तद्भुजे दक्षिणभुजे इत्यर्थः दक्षिणस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

+ ककुत् ककुदि विभक्तिद्वयोः आर्षः यथाश्रुतकल्पने अर्थस्यासङ्गतैः । एवं शिर इत्यत्रापि ।

२०४

विधानपारिजाते

ललाटे यादृशं पुण्ड्रं लिखितं सितभस्मना ।

तादृशं भुजयोर्मूर्ध्नि स्तनयोश्चान्तरे लिखेत् ॥

इति पुरुषार्थप्रबोधग्रन्थस्तोत्रम् । अतएव अग्निहोत्रानन्तरं
यात्रिकैरुण्डपुण्ड्रं (क्रि)ध्रियमाणं दृश्यते । ब्रह्मचारिभिर्विन्दा-
कारञ्च तेन यथाचारं व्यवस्थाप्यम् । येनास्य पितरो याताः
इति मनुवचनात् ।

शाखां शिखाञ्च पुण्ड्रञ्च समयाचारमेव च ।

पूर्वैराचरितं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥

इति विष्णुक्तेश्च ।

तथा ।

शङ्खचक्राद्यङ्गनन्तु तुलसीदलभक्षणम् ।

यः कुर्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ इति ॥

शङ्खः ।

नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं समर्चयेत् ।

चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्मङ्गलः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

स्कान्देऽपि काशीखण्डे ।

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।

गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदधं कुतः ॥

शिखा यत्रोपवीतञ्च त्रिपुण्ड्रञ्चैव नित्यकम् ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं शङ्खचक्रादिधारणम् ॥ इति ।

* येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिप्यति ॥

द्वितीयः स्तवकः ।

२०५

आश्वलायनसु ।

शिवकेशवयोश्चिह्नं शूलचक्रादिकं द्विजः ।

न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥ इति ।

सर्वं सा(व)धारणमिति न्यायाद्वैदिकमात्रमार्गस्थितस्य निषेधा-
द्वैदिकतान्त्रिकोभयमार्गस्थितस्य भवत्येवेति सर्वसम्बन्धम् । अत्र
विचारविशेष आषाढमासविधाने द्रष्टव्यः ।

धारणप्रकारः सात्वतसंहितायाम् ।

चक्रं पद्मं दक्षिणे तु गदां शङ्खञ्च वामतः ।

अष्टाक्षराङ्गितां मुद्रां सर्वस्थानेषु धारयेत् ।

हृदि पद्मं ललाटे च गदां शिरसि धारयेत् ॥

प्रकाशसंहितायां विशेषः ।

कुक्षौ चत्वारि चक्राणि पार्श्वे द्वे दक्षिणे तथा ।

हृदि द्वयं तथा धार्यं स्तने द्वे दक्षिणे तथा ॥

चक्रे द्वे दक्षिणे बाह्वौ चक्रमेकं गले पुरः ।

तथा पश्चाद्वरेदेकं द्वे पार्श्वे दक्षिणे तथा ॥

पृष्ठादधस्तथा चैकं धार्यमेवं सुदर्शनम् ।

शङ्खद्वयं वामपार्श्वे स्तने वामे द्वयं तथा ।

वामबाह्वौ द्वयं धार्यमेकमेव गले तथा ॥

एकं पार्श्वे तथा धार्यं तथा पश्चाज्जलस्य च ।

पृष्ठमूले तथा चैकं हृदये चैकमेव च ॥

धार्यमेकं पाञ्चजन्यं शङ्खस्थानविदो विदुः ।

हृदि चैकं स्तने चैकं बाहुमूले द्वयं तथा ॥

२०६

विधानपारिजातै

धार्थ्यं पद्मं दक्षभागे गदां वै वामतस्तथा ।

नारायणस्य मुद्रान्तु सर्व्वस्थानेषु धारयेत् ॥

इदं मुद्राधारणं वैष्णवविषयम् ।

उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैष्णवत्वे न चान्यथा ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेरिति दिक् ।

शैवैस्तु तिर्य्यक् पुण्ड्रमपि धार्थ्यम् । तदुक्तं स्कान्दे ।

अग्निहोत्राग्निजं भस्म अग्निकार्य्योद्भवं तथा ॥

औपासनात्समुत्पन्नं लक्षहोमोद्भवं तथा ॥

महारुद्राग्निजं भस्म रुद्रस्थानोद्भवं तथा ।

भस्मानि षड्विधान्याहुः सर्व्वपापहराणि च ॥

त्रैवर्णिकानां सर्व्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ।

अग्निकार्य्यात्समुत्पन्नं तद्धार्य्यं ब्रह्मचारिणा ॥

आवसथ्याग्निसंभूतं गृहस्थैरेव धार्य्यते ।

शेषं भस्मत्रयञ्चैव सर्व्वैः सर्व्वत्र धार्य्यते ।

देवर्षिकृतहोमस्थं धार्थ्यं यत्नेन सर्व्वदा ॥

अगस्त्यः ।

प्रातस्तु सजलं भस्म मध्याह्ने चन्दनान्वितम् ।

सायन्तु केवलं भस्म शैवैर्धार्य्यं सदैव तु ॥ इति ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदपि ।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ । अधीहि

भगवंस्त्रिपुण्ड्रकविधिं सतत्त्वं किंद्रव्यं किंस्थानं कति-

दतीयः स्तवकः ।

२०७

प्रमाणं का रेखा किं दैवतं के मन्त्राः काः शक्तयः कः
कर्त्ता किं फलमिति । तदु होवाच भगवान् अद्रव्यं
तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्य
अग्निरिति भस्मे(त्यनेना)ति चाभ्यामभिमन्यु मा नः
स्तोकेति* समुद्धृत्य त्वम्बकं यजामहे† इति शिरोललाट-
वक्षःस्थानेष्वभिमृश्य त्रिभिस्त्यायुषैः‡ त्वम्बकैश्च तिर्यक्
तिस्रो रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतच्छाश्वतं सर्व्ववेदेषु वेद-
वादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवायेत्यादि ।

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

भाले त्रिपुण्ड्रकं भाति गले रुद्राक्षमालिका ।
वक्त्रे षडक्षरो मन्त्रः§ स रुद्रो नात्र संशयः ॥
ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः ।
तेषां शूद्रेषु संभूतिरनुमेया विपश्चिता ॥
इति तिर्यक्पुण्ड्रधारणविधिः ।

* मा नः स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधोर्हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥ १६अ. १६म. यजुः ।

† चाश्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्ध्वारुक्मिव।वन्धनान्मृत्योर्मुञ्चोय मामृतात् ॥

‡ कश्यपस्य त्रायुषं जमदग्नेस्त्यायुषं यदेवानां त्रायुषं तन्मेऽस्तु त्रायुषमेवंरूपैः ।

§ ओं नमः शिवाय । एवंपुनः । तथाच—

ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्तारान्तकौर्त्तितम् ।

स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां सन्तु इत्यभिधीयते ॥

२०८

विधानपारिजाते

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रां मध्याह्ने स्नानकर्म्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि* ॥

सूर्योदयात् पूर्वं घटिकाद्वयं प्रातःसन्ध्याया मुख्यकालः । तथा
सायं सूर्यास्तमयात् पूर्वं घटिकाद्वयम् ।

अथाचम्य कुशैर्युक्ते आसने समुपस्थितः ।

करं सम्पुटकङ्कत्वा सन्ध्यां नित्यं समाचरेत् ॥

नत्वाथ पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघप्रशान्तये ।

ब्रह्मावास्यै वयं प्रातःसन्ध्यां वन्द्यामुपास्महे ॥ इति ।

सन्ध्यावन्दनप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सन्ध्यामुपासीत यावद्द्वारात्रयोः सन्धी यश्च पूर्वापराह्णयो-
स्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । वह्निर्गामात् प्राच्या-
मुदीच्यां वा दिशि अनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातःशुचि-
र्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादौ (नयन्नि-
त) उपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनबुद्बुदमुदकमीक्षितं दक्षिण-
पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विस्त्रिष्टौ वितत्य तिस्रोऽन्तराङ्गुलीः
संहतोर्द्धाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं
प्रक्षाल्य स्पृष्टाभसा अङ्गुष्ठमूलेन आकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य
सकृच्च संहतमध्यमाङ्गुलिभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ

* संवत्सरे—प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धाक्षमितभास्कराम् ॥

तृतीयः स्तवकः ।

२०८

शिरश्चाभ्युक्ष्य स्पृष्टान्भसा संहतमध्यमाङ्गुलित्रयेण आस्यमुपस्पृश्य
साङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणविनद्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनि-
ष्ठिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्तदग्रैरसौ च
स्पृशेदित्येतदाचमनम् ।

एवं द्विराचम्य आत्मानमभ्युक्ष्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रकं
पञ्चदशमात्रिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रं सकृत् कुर्यादायत-
प्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसं तिरावर्त्तयेदित्येष
समन्त्रः प्राणायामः ।

अथ कर्म सङ्कल्प्य शुची पात्रे सव्ये पाणौ वा अप आधाय
स्थिरे तूदकाशये यावति कर्म कुर्वीत तावत् उदकस्य विभागं
कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य* ता अपः सदर्भेण पाणिना
आदायादायोत्तानं शिरसि मार्जयेदोपूर्वं अथ आपो हिष्ठेति
ऋभिः । अथाचमनमुदकमादाय सूर्यश्चेति† पिवेदेतत् समन्त्र-
आचमनम् ।

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः(ऋक्स्थि)-

* तीर्थावाहनमन्त्रो यथा—

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ इति ।

† सूर्यश्च सा सत्यश्च सत्यपतयश्च सत्यकृतेभ्यः पापेभ्यो रचन्तां यद्रात्रा पापमकार्षे मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरेण शिखा अहन्तदवलुम्पतु इदमहमापो अमृतयोगौ सूर्ये न्योतिषि
परमात्मनि बुहोमि स्वाहा ।

३१०

विधानपारिजाते

आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चान्धसात्मानं परिषिञ्चेदेत-
न्मार्जनम् ।

अथ गोकर्णवत् कृतेन पाणिना उदकमादाय नासिकाये
धारयन् कृष्णघोरपुरुषाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तर्ब्याप्य स्थितं
विचिन्त्य संयतप्राणोऽधमर्षणसूक्तं* द्रुपदामृचं† चावर्त्य दक्षिणेन
नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्व्वतस्त्वेनः संहृत्य कृष्णं स्वेन
वर्त्मना पाणिस्थ उदके पातितं ध्यात्वा तदुदकमवेक्षमाणो वामतो
भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भाव-
येदेष पाप्मव्यपोहः । एनमेके न कुर्व्वन्ति । मार्ज्जनेनैव तस्य
व्यपोहितत्वात् । इति द्रुपदर्कपापशोधनी ।

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्य वलित्या पर्व्व-
ताना‡मित्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्व्वया सावित्या
त्रिनिवेदयन् क्षिपेत् । ये तु पुनः पाप्मव्यपोहं नेच्छन्ति तेऽना-
चम्यैव अर्घ्यमुत्तिष्ठपेयुरेतदेव अर्घ्यनिवेदनम् ।

असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परिषिञ्च्य अप उप-
सृश्य शुची देशे दर्भान्मसोक्षिते दर्भानास्तीर्य व्याहृतिभिरुपविश्य
प्राणायामकथं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्या ऋषि-
दैवतच्छ्रद्धांस्तनुस्मृत्य तामेतां चतुरक्षरशो विभक्ता(मुचित-

* कृतं च मत्वं च इत्यादिकम् ।

† द्रुपदादिवेति मन्त्रोऽयं १८४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ वलित्या पर्व्वतानां क्षिद्र विभर्षि पृथिवि ।

अथा भूमिं प्रवल्नति महा जिगोषि महिनि ॥ ५५. ४८५. १८८॥

द्वतीयः स्तवकः ।

२११

योजितैः)मधितपोजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि न्यस्य
आत्मानं तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये ।
वरेण्यं शिरसे स्वाहा इति शिरसि । भर्गो देवस्य शिखायै वष-
डिति शिखायाम् । धोमहि कवचाय हुमित्युरसि । धियो यो
नो नेत्रत्रयाय वीषडिति नेत्रललाटेषु विन्यस्य अथ प्रचोदया-
दस्त्राय फडिति करतलैरस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत् । एषो-
ऽङ्गन्यासः । एनमयेके नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति ।

अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्यावाह्य तिष्ठ-
न्नर्चनष्टेषु नक्षत्रेषु आमण्डलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसन्धानः प्रणव-
व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जपश्चाक्षसूत्रेण अनामिकाया
मव्यमादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलिपर्वभिर्वा गणयेत् ।

आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव ।

गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥

इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्वरणीयं तेजो वयं ध्यायेमहि योऽस्माकं
धियः प्रेक्ष्यतीति मन्त्रार्थः ।

अथ देवताध्यानम् । या सन्ध्या सैव मन्त्रोक्ता देवता खलू-
पास्यैव एतां सर्वदैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा यदैक-
रूपासृग्यजुःसामत्रिपदां तिर्यग्ूर्वाधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरस-
मग्निसुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डलव-
सूत्राभयाङ्गचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्रगाभरणां शर-
च्चन्द्रसहस्रप्रभां सर्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिष्ठषु
सन्ध्यासु ध्यायेत् ।

अथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बालां बालादित्यमण्डलस्थां रक्ता-
वर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डलवत्सूत्रा-
भयाङ्गचतुर्भुजां हंसासनारूढामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं
गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ मध्यन्दिने तां युवतिं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां
श्वेताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां त्रिशूल-
खड्गखट्वाङ्गडमरुकाङ्गचतुर्भुजां वृषभासनारूढां रुद्रदेवत्यां यजुर्वेद-
मुदाहरन्तीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां
श्यामाम्बराभरणस्रगनुलेपनामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्गचतुर्भुजां
गरुडासनारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोकाधिष्ठात्रीं
सरस्वतीं नाम देवतां ध्यात्वा आवाह्य जपित्वा अथ जातवेदसे
सुनवाम सोम*मित्युपस्थाय तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे
नमोऽस्त्वग्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः सन्ध्यां नत्वा अथ
सन्ध्यायै गायत्रै सावित्रै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य
ततः ।

उत्त(रे)मे शिखरे देवी भूस्यां पर्वतमूर्ध्वनि ।

ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञातां गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं वो अपि वातयमन इत्युक्त्वा शान्तिं

* जातवेदसे सुनवाम सोमसरातोयतो निदहति वेदः ।

स नः पषंदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १म. २२सू. १२२क. ॥

† ब्राह्मणैः समनुज्ञाता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

निरुच्चरन्नमो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन् नासत्यलोकादा-
पाताललोकादालोकालोकपर्वतादये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो
नित्यं नमो नम इति नमस्कृत्य गुरुन् वृद्धांश्चोप(सं)गृह्णीयात् ।

एवं सायमपि । विशेषस्तु सूर्यश्चेति मन्त्रे अग्निश्चेति ब्रूयात् ।
जपंश्चार्द्धास्तमितार्कमण्डलादानक्षत्रदर्शनादासीत् ।

अथ मध्यन्दिने तु आपः पुनन्विति* मन्त्राचमनं कृत्वा
आक्षणाया हंसवत्या वा† त्रिः सकृद्वाच्यंमुत्क्षिप्य ऊर्ध्वबाहुदक्षमुख
उदु त्वं जातवेदसं‡ चित्रं देवाना§मिति सूक्ताभ्यां तच्चक्षुणारित्ये-
कया चादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येष
सन्ध्याविधिर्याख्यात इति ।

अथ वाजसने(यौ)यिसन्धोच्यते ।

तत्र कात्यायनः । मृदा ऊरु करौ च प्रक्षाल्य आचम्य त्रि-

* आपः पुनन्तु प्रथिवीं पृथ्वीं पूता पुनातु माम् ॥

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदृच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापो असताश्च प्रतिग्रहं स्नाहा ॥

† आक्षणाया आक्षणेन रजसा इत्यादिकया, हंसवत्या हंसः शशिषदित्यादिकया ।

‡ उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यं स्नाहा ॥ ७अ. ४१म. यजुः ।

§ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिवस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युग्रस्य स्नाहा ॥ ७अ. ४१म. यजुः ।

¶ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुञ्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृण्वाम

शरदः शतं प्रव्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ।

३१अ. २४म. यजुः ।

२१४

विधानपारिजाते

रायम्यास्तन् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं प्रक्षिप्य ऊर्ध्वबाहुरुदयः*मुदृत्यं
चित्रं तच्चतुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकः†पुरुषसूक्त-
शिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदक्षिणोक्त्य नमस्कृत्य उप-
विशेदिति ।

अत्र यद्यपि सूत्रकारेण सङ्क्षेपतो मध्याह्नसन्ध्या (उक्ता) प्रद-
र्शिता तथापि सर्वशाखाधिकरणन्यायेन ।

सन्ध्यात्रयञ्च कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

अन्यथा नरकं याति सर्व्वक(र्मा)र्म्मकरोऽपि सन् ॥

इत्यादि स्मृत्या च त्रिकालीना मार्ज्जनादिसर्व्वार्ङ्गोपवृंहिता सा
वाजसनेयिभिरपि कार्य्या । विरुद्धांशस्तु त्याज्य एव । पारव्यः‡-
मविरोधि यदिति वचनात् ।

अर्घ्यानन्तरं सन्ध्यातर्पणं कार्य्यम् । शौनकः ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं कार्य्यं स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा दैवतमुच्यते ।

हन्द्वा गायत्रकञ्चैव विनियोगस्तु तर्पणे ॥

प्रयोगस्तु । ॐ भूः पुरुषं तर्पयामि । ओमृग्वेदं त- । मण्डलम् ।

● उदयं तमसस्परि स्तः पश्चान्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यमग्न्यं ज्योतिरुत्तमम् ॥ २०अ. २१म. यजुः ।

† विष्वाद् ब्रह्मत् पिबतु सौम्यं मध्यापुर्दधदयश्चपतावविहृतम् ।

वातजूनां यो अभिरर्चति त्वना प्रजाः पुषोष पुरुषा विरानति ॥ ३३अ. ३०म. यजुः ।

‡ पराक्तमिति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२१५

हिरण्यगर्भरूपिणम् । आत्मानम् । गायत्रीम् । वेदमातरम् ।
साङ्गतिम् । सन्ध्याम् । कुमारीम् । ब्राह्मीम् । उषसम् ।
निर्नुजम् । सर्व्वसिद्धिकरीम् । सर्व्वमन्त्राधिपतींस्तर्पयामि ।

आदौ प्रणवमुच्चार्य्य तर्पयेत तदन्तिके ।

अनेन विधिना कुर्यात् सन्ध्यातर्पणमुत्तमम् ॥ इति ।

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः ।

आपो हिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।

नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥

शौनकः ।

पूर्व्वोक्तेनैव विधिना प्रोक्षयेत्कुशवारिणा ।

विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेद्दूर्द्धमधो यस्य क्षयाय (च) सः ॥ इति ।

व्यासस्तु ।

भूमौ मूर्द्धि तथाकाशे मूर्द्ध्वाकाशे तथा भुवि ।

आकाशे भुवि मूर्द्धि स्यान्मन्त्रज्ञानं विधीयते ॥

आकाशे हृदये । भूमौ पादयोः ।

अर्घ्यविषये ।

गोशृङ्ग*मात्रमुद्धृत्य रविं वीक्ष्य जलाञ्जलीन् ।

द्वौ पादौ च समौ कृत्वा पार्श्वीं उद्धृत्य निक्षिपेत् ॥

* गोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरमिति रघुनन्दनः ।

२१६

विधानपारिजाते

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।
 तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगे राक्षसी मुद्रिका भवेत् ।
 राक्षस्या मुद्रया दत्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥

गोशृङ्गलक्षणन्तु ।

प्रादेशसु प्रदेशिन्या तालो मध्यमया भवेत् ।
 गोश्च शृङ्गमनामिक्या वितस्तिषु कनिष्ठया ॥

शातातपः ।

जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।
 प्रातर्मध्याह्नयोः काले उत्थायार्घ्यं जले क्षिपेत् ।
 उपविश्य तथा सायं स्थले चार्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

व्यासः ।

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
 मध्याह्ने सक्रदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

तत्र हेतुः स्कान्दे ।

त्रिंशत्कोट्योः* महावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

* तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः ।

उदयन्तं सङ्घसांशुमभियुध्यन्ति ते सदा ॥

गायत्र्या चाभिमन्त्रोर्ध्वं जलं त्रिःसन्ध्ययोः क्षिपेत् ।

तेन शान्तिरिति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥

इति पुराणान्तरे एषां न्यूनसङ्ख्यात्वमपि दृश्यते ।

तृतीयः स्तवकः ।

२१७

ततो देवगणाः सर्व्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
उपासते सदा सन्ध्यां प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ।
दहन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥
ततः प्र(या)पाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥
पश्चाज्जपेच्च सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनम् ।
कुर्याज्जलेन नासाञ्च चक्षुःश्रोत्रमुपस्पृशेत् ॥

सूर्य्योपस्थाने विशेषमाह कश्यपः ।

हस्ताभ्यां स्वस्तिकङ्कुत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।
मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥
तत्र मन्त्रविशेषमाह देवलः ।
मितस्य चर्षणीस्तिस्रो* वसवस्वेति† चोदयेत् ।

* मितस्य चर्षणीः धृतीऽवो देवस्य सागसि ।

युञ्जं चित्रश्रवणमम् ॥ ११म. ६२अ. यजुः ।

देवस्या सवितो हपतु सुपाणिः स्वर्गुरिः सुबाहुस्तु श्रद्धा ।

अन्यथमाना वृषिव्यामाशा दिश आशुष ॥ ११म. ६२अ. यजुः ।

उत्थाय वृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् ।

मित्रैतां त उखां परिददाम्यभित्या एषा मासेदि ॥ ११अ. ६४म. यजुः ।

+ वसवस्त्वा ऋन्दन्तु गायत्रेण कन्दसाङ्गिरखत् ।

रुद्रास्त्वा ऋन्दन्तु वैष्टमेण कन्दसाङ्गिरखत् ॥

आदित्यास्त्वा ऋन्दन्तु नागतेन कन्दसाङ्गिरखत् ।

विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आऋन्दन्त्वानुष्टमेण कन्दसाङ्गिरखत् ॥ ११अ. ६४म. यजुः ।

२१८

विधानपारिजाते

इमं मेति चतुष्केण* सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासस्तु ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव ह्युपस्थानं प्रचक्षते ।

उदयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

कात्यायनस्तु ।

उच्चित्रमृगद्वयेनैव†मुपतिष्ठे(दनन्तरं)द्दिवाकरम् ।

सन्ध्यात्रयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्रा(जा)ङ्गादीच्छया जपेत् ॥

अङ्गो दिनस्य मध्ये । अस्य उदुत्यं चित्रं देवानामित्यृग्वयस्य उपरि
विभ्रा(जा)ङ्गादि इच्छया यथेच्छं जपेदित्यर्थः ।

अथ जपधर्माः ।

तत्र व्यासः ।

तेजोऽसीति‡ जपेन्मन्त्रं गायत्र्यावाहने द्विजः ।

आवाह्य तु जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं तां महाफलाम् ॥

गायत्रेकपदीत्यादि§ गायत्र्याः प्रार्थनं चरेत् ।

नमस्ते तुरीयायेति॥ नमस्कृत्य च तां जपेत् ॥

* इमं मे वरुण युधो इव मया च मृडयः ।

त्वामवस्युराचक्षे ॥ २१अ. १म. यजुः । इत्यादिना मन्त्रचतुष्टयेन ।

† उदयं तमसः इत्यादिना चित्रं देवानामित्यादिना च ऋग्वयेन ।

‡ तेजोऽसि युक्त्रममृतमायुषा आयुर्मे पाहि ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ॥ २२अ. १म. यजुः ।

§ गायत्र्यायेकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि ।

॥ नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परोरजसे । सा पदी सा प्रापत् ॥

तृतीयः स्तवकः ।

२१६

आगच्छ वरदे देवीत्यादिना अस्य विकल्पः । तेजोऽसीत्यादेर्वज्र-
सनेयिशाखापठितत्वात्तद्विषयत्वं वा ।

गायत्रीध्यानं प्रकारान्तरेणाप्युक्तम् ।

मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैः पञ्चभि-
र्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुरां तत्त्वात्मवर्णात्मिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकुशाञ्कुभ्रं कपालं गुणं
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

जपप्रकारमाह व्यासः ।

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः ।

समाहितमनास्तूष्णीं मनसा चापि चिन्तयेत् ॥

ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।

न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं मुकुलितौ (करौ) तु तौ ॥

मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जप एकमुदाहृतः ॥

विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः सप्तहस्तो मानसः स्मृतः ॥

विना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वादिजच्छदः ।

उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात्* ॥

* मार्कदर्शनात्, अर्चविभावनात्—इयमेतदसमक्षम् । उभयत्र आद्यौ मे पञ्चमी, आ-कृत्त-
जर्च इति गुणश्च ।

२२०

विधानपारिजाते

मध्याह्ने तु ।

तिष्ठंश्चेदीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राप्नुयुः कुर्यात्समासीनः कुशासने ॥

आसनान्याह व्यासः ।

कौशेयं कम्बलञ्चैव अजिनं पटमेव वा ।

दारुजं बलपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥

कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मात्रं श्रीव्याघ्रचर्मणि ।

गजा(वशा)जिने व्याधिनाशः सर्पं वै चित्रकम्बले* ॥

नादीक्षितस्योपविशेत् कृष्णसाराजिने गृह्ये ॥

इति निषेधादीक्षितविषयं कृष्णाजिनम् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन ॥

पादेन पादमाक्रम्य जपं नैव तु कारयेत् ।

शिरः प्रावृत्य वस्त्रेण ध्यानं नैव प्रशस्यते ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।

न च वाक्चपलश्चैव जपन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

* वैशम्पायनसु—

सर्पसिद्धौ व्याघ्रचर्मं ज्ञानसिद्धौ मृगाजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहरं वेवजं श्रीविबर्हणम् ।

कौशेयं पुष्टिदं श्रोतं कम्बलं दुःखसोचनम् ॥

वस्त्रमादिकं न तु कार्पासमयम् ।

आसने कार्पासमये जपो भवति निष्फलः ।

इति ब्रह्मजामले कार्पासमयवस्त्रासने दोषव्यवस्थात् ।

द्वितीयः स्तवकः ।

५२१

मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अथग्रत्वमनिर्वेदो जप(सम्पत्ति)संसिद्धिहेतवः ॥
 स्वस्तिकासन(मा)आसीनो जपसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 जानूर्ध्वीरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥
 ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकासनमुच्यते ।
 पद्मासनसमासीनः सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
 ऊर्ध्वोर्मध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततो दृश्यौ ॥
 नासाग्रे विन्यसेद्वृष्टिं पद्मासनमिदं स्मृतम् ॥
 आसनान्तराणि तु अन्यगौरवभीत्यात्र नोक्तानि ।
 वस्त्रेणाच्छाद्य स्वकरं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
 तस्य तत्फलं जप्यं तद्धीनमफलं भवेत् ॥
 जपकाले त्वक्षमालां गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 उल्लङ्घिते तथा मेरौ पतिते वाक्षसूत्रके ॥
 प्राणायामत्रयङ्गत्वा घृतप्राशनमाचरेत् ।
 पञ्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
 जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अथ जपमालाप्रकारः ।

पादौ ।

अरिष्टं पत्रजीवच्च शङ्खं पद्मं तथा मणिम् ।
 कुशग्रन्थिच्च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥
 अङ्गुलीजपसंस्थानमेकमेकं वरानने ।

२२२

विधानपारिजाते

पर्वभिर्दशसंख्यातं पत्रजीवफलैर्दश ॥

शतं वै शङ्खमणिभिः प्रबालैश्च सहस्रकम् ।

मौक्तिकैर्दशसाहस्रं सौवर्णैर्लक्षमुच्यते ॥

कुशग्रन्थ्या कोटिगुणं तुलस्यानन्तकं फलम् ।

अक्षुषा समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढा नवा ॥

निश्चला ग्रथिताऽव्यङ्गा अन्योऽन्यं दृष्टिवर्जिता ।

सशब्दा चञ्चला या तु त्रुटिता ग्रथिता तु या ॥

भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ।

माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ॥

पाषण्डस्य तत्सम्बन्धिनी ।

अक्षास्त्रिमात्रा मणयः श्रेष्ठाः स्युर्जपकर्म्मणि ।

अष्टोत्तरशतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ॥

तदर्धसंख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः ।

सप्तविंशतिसंख्याता ततो नैवाधमा भवेत् ॥

तर्ज्जन्या न सृष्टेत्सूत्रं न क(थे)म्नेन विधूनयेत् ।

अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥

मध्यमाकर्षणं तस्याः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

नान्याङ्गुलिभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा सृष्टेत् ॥

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याथ पाणिना ।

जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिमाला चेत्यम् ।

अनामिकाया मध्ये च मध्याधःप्रक्रमेण च ।

तृतीयः स्तवकः ।

२२३

तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः । अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रद-
क्षिणावर्त्ततर्जन्या आदिरेखा अन्ते कार्या सेयं करे स्थिता माला
इत्यर्थः ।

यमः ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व्वकल्मषनाशिनोम् ॥

पर्व्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः ।

गायत्र्या वेदवीजत्वाद्देदः पर्व्वसु गीयते ॥

मध्यमादिपर्व्वहयं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

ए(तं)नं मेरुं विजानीयादर्पितं ब्रह्मणा स्वयम्* ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घनात् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

आश्रमविशेषे जपविशेषमाह मनुः ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिसैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

गृहस्थस्य संख्यान्तरमुक्तं यमेन ।

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमा (भवेत्) मता ॥

दशावरामिति कार्यान्तरासक्तविषयम् ।

यान्नवत्कोऽत्र विशेषमाह ।

* लङ्घितं विदशैरपि इति तन्मुखारे पाठः ।

सर्वेषाञ्चैव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥

मन्त्रसिद्धिकामस्य चतुर्विंशतिलक्षजप उक्तः शारदातिलके ।

तत्त्वलक्ष*विधानेन भिक्षाशी विजितेन्द्रियः ।

व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ॥ इति ।

तथा ।

गृहे लेकगुणं ज्ञेयं नद्यान्तु द्विगुणं स्मृतम् ।

जवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यगारे दशाधिकम् ॥

सिद्धिदेवेषु सर्वेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्रशतकोटीनां मनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

काम्यविशेषेणाङ्गुलिविशेषः ।

तत्र वशिष्ठः ।

अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनीं शत्रुनाशनी ।

मध्यमा धनसिद्धौ स्याच्छान्तिकर्मण्यनामिका ।

कनिष्ठाकर्षणे ज्ञेया ज(प)यकर्मणि सिद्धिदा ॥

कूर्मचक्रे दीपं दत्त्वा जपे सर्वसिद्धिरिति‡ कूर्मचक्रमुच्यते ।

* तत्त्वं चतुर्विंशतिसंख्या, चतुर्विंशतितत्त्वानि इति कपिलोक्तेः ।

† सहस्रकोटिशुभितमिति निबन्धान्तरेषु पाठः, स एव समीचीनः कोटीनामिति षष्ठा अगन्वयापत्तेः ।

‡ तन्त्रसारैऽपि—

दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म फलप्रदम् ।

दीप्यते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते ॥

तृतीयः स्तवकः ।

२२५

वर्तुलं नवकोष्ठं तत्कृत्वा कूर्माकृतिं लिखेत् ।
 स्वरयुग्मक्रमेणैव ऐन्द्राद्यष्टसु दिक्षु च ॥
 कादीन् वर्गान् तमोशान्यां* तथा मध्ये स्थलाधिपम् ।
 तन्नामाद्यक्षरं यच्च कूर्मास्यं तच्च दीपकम् ॥
 तत्पार्श्वकोष्ठौ हस्तौ द्वौ अधोऽधः कुक्षिपादकौ ।
 शेषं कोष्ठं भवेत्पुच्छं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥
 करस्थाने महालेशः कुक्षौ दुःखमवाप्नुयात् ।
 पदोर्हानिस्तथा पुच्छे पीडा स्यादन्धनादिभिः ॥
 मोक्षार्थी वदने कुर्याद्वक्षिणे त्वाभिचारिकः ।
 श्रीकामः पश्चिमे कुर्यादुत्तरे शान्तिदं भवेत् ॥
 ईशान्ये शत्रुनाशः स्यादानेये शत्रु(दायकः)वर्धनम् ।
 नैर्ऋत्ये शत्रुभीतिः स्यादायव्ये तु पलायनम् ॥
 ग्रामे देवे वने वापि यत्र कुत्रावलोकयेत् ।
 दीपस्थाने जपः कार्यः सर्वसिद्धिमभौषुभिः ॥
 कूर्मचक्रमविज्ञाय† यः कुर्याज्जपयज्ञकम् ।
 तस्य (जाप्य)यज्ञफलं नास्ति सर्वानर्थाय कल्पते ॥ इति ।

होमस्तु ।

* लक्ष्मीश इति तन्त्रसारः ।

† कूर्मचक्रस्य अनावश्यकत्वमुक्तं कतिपयस्थलेषु । यथा—

कुरुक्षेत्रे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

महाकाले च काश्याश्च दीपस्थानं न चिन्तयेत् ॥ इति ।

२९

क्षीरौदनतिला दूर्वा क्षीरद्रुमसमिधरैः ।
 पृथक्कहस्रत्रितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥
 तत्त्वसंख्यासहस्राणि मन्त्रविज्जुहुयात्तिलैः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुः स विन्दति ॥
 अरुणाज्यैस्त्रिमध्वक्तैर्जुहुयादयुतं ततः ।
 महालक्ष्मीर्भवेत्तस्य षण्मासान्नात्र संशयः ॥
 बहुना किमिहोक्तेन यथावत्साधुसाधिता ।
 द्विजन्मनामियं विद्या सिद्धा कामदुघा मता ॥ इति ।

अल्पजपे तु शौनकः ।

प्रातर्विप्रः शुचिः स्नातो हविष्याशी जितेन्द्रियः ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥

होमांश्च जपयन्नांश्च नित्यं कुर्वीत वै तथा ।

सर्वकर्मसमृद्धयर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥

एषैव प्रतिलोमोक्ता पाठाच्छत्रुविनाशनी ।

कपिलाज्येन यः कुर्याद्दोममष्टोत्तरं शतम् ।

तस्य कामाः प्रसिध्यन्ति षण्मासादेव जुह्वतः ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्रीध्यानं षडङ्गन्यासश्च
 विधाय उत्तमे शिखरे जातेति गायत्रीं विसर्ज्य ब्रह्मार्पणं कार्यम् ।
 योगी ।

करे नीरं समादाय देवा गात्विति* मन्त्रतः ।

* देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमिति ।

मगसस्यत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥ ८८. २१म. यजुः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२१७

निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥

प्रातः सन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यासु जपेन च ।

साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ इति ।

मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र व्यासः ।

आदित्योऽभ्युदयाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः ।

स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायस्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

पारिजाते तु ।

कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ।

इत्युक्तम् । सङ्गवपर्यन्तं* प्रातःसन्ध्याया गौणकालः । आ-

प्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः । इति मण्डनः ।

उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्वटिकान्नयम् ।

तावत्सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम् ॥

इति स्कान्दे विशेष उक्तः ।

मध्याह्ने तु दक्षः ।

अर्धर्चयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीकथ्यते ।

अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा ।

गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः ।

* सङ्गवचतुर्यप्रचमषष्ठसुहृत्तात्मकः कालः ।

प्रातःकालो सुहृत्तास्त्रीन् सङ्गवसावदेव तु ।

इति वचनात् ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्* ।

शर्व्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्वयथाक्रमम् ॥

अत्र मुख्यकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा आगन्तूना-
मन्ते निवेश इति न्यायेन अतोतकालं कर्म पश्चात्कार्यमिति
न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति ।

मदनपारिजाते ।

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।

दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

इति स्पष्टोक्तेश्च ।

अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्ज्जयेत् । इति ।

स्नानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः समाह्वाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥

सूतके स्मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्या इत्यर्थः ।

पैठीनसिस्तु ।

सूतके सावितृञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्
नमस्कुर्यादित्यर्घ्यप्रदानान्तां सन्ध्यामाह ।

अन्ये तु ।

उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलीनपि ।

अष्टाविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥ इति ।

* सकाले नाकृतानि चेत् । इत्याह्निकतत्त्वे पाठः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२२६

इति गायत्रीजपमध्याह्नः । अत्र यथाचारं व्यवस्थेयम् ।

आद्यभोजिनोऽत्र विशेषः सङ्गृहे ।

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या आद्यमुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

गोभिलः ।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः स्वा चाभिजायते ॥

अत्र जपात् पूर्वं प्रश्नाद्वा उभयत्र वा मुद्रा दर्शनोयाः । ताश्चोक्ता
गायत्रौहृदये चतुर्विंशतिः । सन्मुख सम्पुट वितत विस्तोर्ण
द्विमुख त्रिमुख चतुर्मुख पञ्चमुख षण्मुख अधोमुख व्यापका-
ञ्जलिक शकट यमप्राश ग्रन्थित सन्मुखोन्मुख विलम्ब मुष्टिक मीन
कूर्म वराहक सिंहाक्रान्त महाक्रान्त मुन्नर पल्लवाख्याः ।

तत्र ।

सन्मुखं संहती हस्तावुत्तानी कुञ्चिताङ्गुली ।

सम्पुटं पद्मकोशमौ तावेवान्योऽन्यसंहती ॥

विततं सन्मुखी हस्तावुत्तानावायताङ्गुली ।

विस्तोर्णं संहती पाणी मिथोमुक्ताङ्गुलिद्वयो ॥

सन्मुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः ।

शेषाङ्गुलीनां वैरल्यादिमुखतिमुखादयः ॥

सन्मुखेति । सन्मुखासक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां
विरलत्वेन च अङ्गुष्ठद्वयमारभ्य अनामिकान्तं यावत् द्विमुखति-
मुखचतुर्मुखपञ्चमुखा मुद्राः स्युः ।

२३०

विधानपारिजाते

शेषाङ्गुलीनां संयोगात् पूर्वयोगविनाशतः ।

तिर्यक्संयुज्यमानाग्री संयुक्ताङ्गुलिमण्डली ।

हस्तौ षण्मुखमित्युक्तौ मुद्रा मुद्राविशारदः ॥

अत्र पूर्वयोगविनाशत इत्यत्र पूर्वयोगः कनिष्ठाद्वययोगस्तद्विनाशे-
नेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

आकुञ्चिताग्री संयुक्तौ न्युजौ हस्तावधोमुखौ ।

उत्तानौ तादृशावेव व्यापकाञ्चलिकं करौ ॥

अधोमुखौ बद्धमुष्टौ बद्धाग्राङ्गुष्ठकौ करौ ।

शकटं नाम कथितमिति ॥

बद्धमुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्ज्जनी ।

कुञ्चिताग्राऽन्यया युक्ता तर्ज्जन्या न्युजवक्रया ।

यमपाशमिति प्रोक्तम् ॥

अस्यार्थः । बद्धमुष्टिकयोः पाण्योर्या उत्ताना कुञ्चिताग्रा वाम-
तर्ज्जनी सा अन्यया दक्षिणतर्ज्जन्या न्युजवक्रया युक्ता यमपाश-
मुद्रेति ।

उत्तानसन्धिसंलीनबद्धाङ्गुलिदली करौ ।

समुपोद्घाटितौ दोर्घावङ्गुष्ठौ ग्रन्थमुच्यते ॥

ग्रन्थं ग्रन्थितमुद्रेत्यर्थः । उत्तानानि सन्धिसंलीनानि बद्धानि
अङ्गुलिदलानि ययोस्तौ तथोक्तौ । शेषं स्पष्टम् ।

कु(स)ञ्चितोर्द्वाङ्गुलिर्वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

अधोमुखेन संयुक्तः सम्मुखोऽप्युच्यते ॥

उत्तानौ नतकोटी च* विलम्बः कथितः करो ।

मष्टौ चान्योऽन्यसंयुक्तावुत्तानौ मष्टिको भवेत् ॥

मीनसु सम्मुखीभूतौ युक्तानाम† कनिष्ठिकौ ।

जड्वंसंयुक्तवक्राग्रशेषाङ्गुलिदलौ करो ॥

युक्ते संयुक्ते अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्तौ तथोक्तौ तावन्योऽन्यं सम्मुखीभूतौ । तथा जड्वंसंयुक्तानि वक्राग्राणि शेषाङ्गुलिदलानि ययोः करयोस्तौ मीनो नाम मुद्रा ।

अधोमुखः करो वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

पृष्ठदेशे समाक्रान्तः कूर्मो नामाभिधेयते ॥

जड्वमध्यो वामभुजो दक्षकक्षाग्रये करे ।

वाराहो नाम कथितः ॥

दक्षकक्षाग्रये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वाराहो नाम मुद्रा ।

तथातथाङ्गुली‡ सिंहाक्रान्तः कर्णाश्रितौ करो ।

किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं ततः परम् ॥

तावेव कुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं नाम मुद्रा ।

किञ्चिदूर्ध्वगतौ पाणौ मुद्रौ वामतर्जनी ।

अस्यार्थः । किञ्चिदूर्ध्वगतयोः पाण्योर्या वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता चेत् सा मुद्रमुद्रा ।

* उत्तानोन्नतकोटी च इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अनाम अनामिका ।

‡ तथा तथा तादृशः पूर्वोक्तरूपा अङ्गुलयो ययोस्तौ ।

अधोमुखः स्थितो मूर्द्धि पल्लवो दक्षिणः करः ।

अस्यार्थः । उक्तलक्षणवामतर्ज्जन्या मूर्द्धि अधोमुखः स्थितो
दक्षिणः करः पल्लवो नाम मुद्रेति ।

न जातु दर्शयेन्मुद्रां महाजनसमागमे ।

देवास्तस्य न पश्यन्ति विफलञ्च कृतं भवेत् ॥ इति ।

तस्माद्ग्रहस्येव मुद्रा दर्शनीयाः ।

अत्रावसरे गायत्रीतर्पणमुक्तं शौनकेन ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासोनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं (कार्थ्यं) कुर्यात् स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दा गायत्रकञ्चैव विनियोगसु तर्पणे ॥

सविष्टप्रोतियोगाय गायत्रीतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ भूः
पुरुषऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषयजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ
स्वः पुरुषसामवेदं तर्पयामि । ॐ महः पुरुष अथर्ववेदं तर्पयामि ।
ॐ जनः पुरुष इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ तपः पुरुषसर्वा-
गमं तर्पयामि । ॐ सत्यं पुरुषसत्यलोकं तर्पयामि । ॐ भू-
र्भुवः स्वः पुरुषमण्डलान्तर्गतं तर्पयामि । ॐ भूरैकपदां गायत्रीं
तर्पयामि । ॐ भुवः द्विपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ स्वस्त्रिपदां
गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वस्तुष्टपदां गायत्रीं तर्पयामि ।
ओमुषसं तर्पयामि । ॐ गायत्रीं तर्पयामि । ॐ सावित्रीं
तर्पयामि । ॐ सरस्वतीं तर्पयामि । ॐ वेदमातरं तर्पयामि ।
ॐ पृथिवीं तर्पयामि । ॐ जयां तर्पयामि । ॐ कौशिकीं तर्प-

तृतीयः स्तवकः ।

२३३

यामि । ॐ साङ्गतिं तर्पयामि । ॐ सर्वापराजितां तर्पयामि ।

ॐ सहस्रमूर्तिं तर्पयामि । ओमनन्तमूर्तिं तर्पयामि ।

मन्त्रैरेभिस्तु यो नित्यं चतुर्विंशतिसन्धितैः ।

गायत्रीं तर्पयेत्तेन तर्पितं स्यात् (स)चराचरम् ॥

अनेन विधिना कुर्यात्प्रातःकाले च तर्पणम् ।

मध्याह्ने चैव सायाह्ने मन्त्रैरेतैश्च तर्पणम् ॥

इति गायत्रीकल्पे प्रातःसन्ध्याविधिः ।

अथ अभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्याञ्च विधिवत्कृत्वा सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

ततोऽभिवादयेद्द्वानसावहमिति ब्रुवन् ॥

यमः ।

अवाच्यो दीक्षितो नान्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भो भवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

मनुः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः ।

धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणान्त्वेव जन्मतः ॥

आपस्तम्बः ।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नान्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः सुतः ॥

पाणिनिरपि ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति ।

प्रत्यभिवादे टेः पुतो भवति न तु शूद्रे इति सूत्रार्थः* ।

तथाचायं प्रयोगः । आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्तेत्यादि ।

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

बृहस्पतिः ।

जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यम(क्षा)ध्वाज्यं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्वं कृतघ्नञ्च नाभिवादेत्कदाचन ॥

मनुः ।

यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपूरुषं कुलम् ।

कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्मै विवर्जयेत् ॥

बृहन्नारदीये ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

तस्मात् सभास्थेभ्यः सक्तदेव नमस्कुर्यादिति भावः ।

* स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न पुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मोपपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये आयुष्मान् भव सौम्य भद्र इति वदन् निरुपपदसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वेन निजं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान् भव सौम्येति सन्तुष्टिभिक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नपि असन्तुष्टिप्रथमैकवचनान्तम् अमुकमर्मा इत्युदाहरन् विचक्षणैरुपेक्षणीय एव ।

तृतीयः स्तवकः ।

२३५

सन्ध्यायान्तु यमोक्तो विशेषः ।

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्यायामभिवादयेत् ।

विना पुत्तञ्च शिष्यञ्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

स्मृत्यन्तरे तु ।

सर्वेऽपि वा नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा । इति ।

अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिविधाने द्रष्टव्यः ।

अथ प्रातर्होमः ।

तत्र दक्षः ।

सन्ध्याकस्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यच्च तदन्येनार्द्धमुच्यते ॥

स्मृत्यर्थसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्तञ्च कन्यका ।

ऋत्विक् शिष्यो गुरुभ्राता भागिनियः सुतापतिः ॥

एतैरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युत्तणक्रियाम् ॥ इत्यादि ।

यजमानस्य तत्पत्न्या वा असन्निधाने अन्येन होतव्यम् । त्याग-

कर्त्ता यजमानपत्नी वा उन्मादप्रसवादावन्योऽपि ।

तथा ।

नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम् ।

सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्विष्णुखः शुचिः ॥

आपदि पक्षहोमः कार्यः ।

२३६

विधानपारिजाते

मरीचिः ।

पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् यदि ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

बृहस्पतिः ।

प्रस्थं धान्यचतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्त्तितम् ।

तिलानान्तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं स्याद्दृष्टस्य तु ॥

कात्यायनः ।

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूर्विकः ।

घृतादिना चेत् सुवपूरमात्रिका । इत्यादि ।

अथ नलिकादिना अग्निधमनम् ।

न मुखेनेत्यादि मदनपारिजाते ।

गोभिलः ।

अग्निहोतस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥

जातूकर्णः ।

सूतके च समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ आहभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेन्न तु हावयेत् ॥ इति ।

रात्रेसु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

कालन्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तृतीयः स्तवकः ।

२३७

इति कात्यायनवचनं वाजसनेयिविषयम् । उपयमनप्रभृत्यौपा-
सनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति तत्पूर्वात् । उदितहोमसु
आश्वलायनापस्तम्बादीनाम् । तत्सूत्रे तथा विधानात् । अत्र
यद्वयं सायं तदेव प्रातः । एवं कर्त्तापि ।

अत्र मुख्यकालासम्भवे गौणकालमाह मण्डनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचिन्नाक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थ उक्तो मदनपारिजाते । स्वकालादुत्तरे कर्म विहितं
तस्मान्मुख्यकालादुत्तरो यः काल उत्तरकर्मकालावधिकः स पूर्व-
कर्मणो गौणकालः । यद्वा आगामिकर्मणो यो मुख्यकाल-
स्तस्यापि पूर्वकर्मणि केचिन्नौणकालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
अन्तरालवदिति । यथा पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्यकालस्तद्वदयमपी-
त्यर्थः । उत्तरकर्मकाले पूर्वोत्तरकर्मणोः समावेशे यदेति पक्षः ।
तदसमावेशे तु अन्तराल एव गौणः इति व्यवस्था ज्ञेया । स च
गौणे यथा शक्त्यात्तथा कुर्यादित्युपबन्धादिति न्यायाद्विहिताङ्गा-
भावे तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणस्योचितत्वादावश्यकेषु नित्यनैमित्तिक-
क्षेपेव मुख्यकालासम्भवे अङ्गं न तु काम्येऽपीति ।

नन्वेवं दर्शश्चादेरमावास्यादिविहितकालातिक्रमे गौणकाल-

* मलमासतत्त्वे तु एवं व्याख्यातम् । यदेति पक्षान्तरम् । प्राक्तनकार्ये मध्यकालवत्
आगामिक्रियामुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तेन सायंसन्ध्याया रात्रिः प्रातःसन्ध्याकालश्च गौण-
काल इति ।

२३८

विधानपारिजाते

कर्त्तव्यता स्यादिति चेत् । अत्रोच्यते । कालोद्देशेन कर्म विधी-
यते न कर्मणि कालः । तस्यानुपादेयत्वात् । तथाच कालो
निमित्तम् । निमित्तभूतकालाभावे चाधिकाराभावादप्यकाले
कृतं कर्म अकृतमेवेति न तत्र गौणकालग्रहणम् । यानि तु
मुख्यकालासम्भवे गौणे कार्याणीति वाचनिकानि तान्येव गौणे
कार्याणि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैटकस्य विशेषतः ॥

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि रात्र्याः प्रथमप्रहरे
कार्याणीति । पैटकं नाम आदिकश्चाहम् ।

आहविघ्ने समुत्पन्ने कदाचित्सूतकादिना ।

सूतकान्ते तु तत्कार्यं पुनस्तदहरेव च ॥

इति चयाहं प्रकृत्योक्तेः । दर्शश्चाद्धादौ वचनाभावान्न गौणकाल-
कर्त्तव्यतेति सर्व्वं समञ्जसमित्यलं विस्तरेण । अत्र प्रायश्चित्तादि-
सर्व्वविशेष औपासनविधाने द्रष्टव्यः ।

औपासनानन्तरं ब्रह्मयज्ञकालः । पञ्चाहा प्रातराहुतेरिति
कात्यायनोक्तेः । अत्रासम्भवे तर्पणात् पूर्वं कार्य्यः ।

अत्रावसरे देवतानिष्काल्योद्वासनमुक्तं नारदीये ।

अपसारितनिष्काल्यं तरणेः किरणात् पुरा ।

पूजकसु ततः कुर्यादासनादिकमात्मनः ॥

अविवाहितकन्या च अस्नाता च सरस्वती ।

देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ इति ।

तृतीयः स्तवकः ।

२३८

किरणात् किरणोदयादित्वर्थः ।

मरीचिः ।

विदध्याद्देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

स्थण्डिले प्रतिमायां वा वल्ली वा हृदयेऽपि वा ॥

इति प्रातर्होमविधानम् ।

अथ नित्यदानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अद्यापूतन्तु शक्तितः ॥

अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।

अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ इति ।

हेमाद्रौ ।

गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्द्धकम् ॥ इति ।

ग्रासादर्द्धतरो ग्रासो ह्यर्थिभ्यः किं न दीयते ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपी पूयशोणितम् ।

अहुत्वाग्निं क्रिमिं भुङ्क्ते ह्यदत्त्वा वि(श)षमश्नुते ॥

देयवस्वाह याज्ञवल्क्यः ।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

२४०

विधानपारिजाते

अत्र नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे असन्निहिते तदुद्देशेन
 त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा अर्पयेन्न त्वपात्रे देयमिति सूचि-
 तम् । प्रतिश्रुत्यापि तत्र* पापं ज्ञात्वा न तस्मै दद्यात् ।
 अपात्रे दाननिषेधात् । अनधिकारिणा च न तद्ग्राह्यम् ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

इति स्मृतेः । अत्रेतिकर्तव्यविशेषस्तुर्थस्तवके (ज्ञेयः) वक्ष्यते ।

अत्र साध्वी स्त्री भर्तृकृत(पुण्यमर्घं)पुण्यार्घं लभते तदुक्तं हेमा-
 द्रिणा ।

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियाञ्च ।

तस्यार्घं सा तत्फलं नान्यचित्ता

नारौ भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

या वञ्चयन्ति भर्तारं योनिदूषाञ्च याः स्त्रियः ।

योनिदोषात् पुण्यफलं नाप्नन्ति निरयङ्गमाः ॥

अनान्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।

कौतूहलं मलं साध्वी मलं दानस्य कीर्तनम् ॥

इति नित्यदानविधानम् ।

* तत्र अपात्रे इत्यर्थः ।

तृतीयः स्तवकः ।

३४१

अथ मङ्गलावेक्षणम् ।

तत्र दक्षः ।

देवपूजां ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ॥

तथा ।

गुरुनग्नींश्च सूर्यश्च प्रातः पश्येत्सदा बुधः । इति ।

भारते ।

वृद्धो ज्ञातिर्यथामित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।

गृहे वासयितव्यास्ते धनमायुष्य(मेव च)मिच्छता ॥

गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ।

गृहेश्वेते न पापास्तु तथा वै तैलपायिकाः ॥

उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।

अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ॥

काल्यायनः ।

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गामग्निचितमेव च ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

श्रोत्रियलक्षणमुक्तं भारते ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

याज्ञवल्करः ।

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ॥

२४२

विधानपारिजाते

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेद्बुधः ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत यस्तस्यायुर्न हीयते ॥

इति मङ्गलावेक्षणविधानम् ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधानपारिजाते आङ्गिकविधौ दिनप्रथम-

भागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये भागे अध्ययनं कार्यम् ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

समित्युष्यकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं पुनः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा* ॥ इति ।

* तत्राप्यादौ परम्परागतो वेदः पठनीयः । तथाच वशिष्ठः—

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

प्रथमं तमधीयीत तच्छास्त्रं कर्म चाचरेत् ॥

यः स्वशास्त्रां परित्यज्य परशास्त्रां समाश्रयेत् ।

स गृध्रवह्निष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ इति ।

तत्र तावद्व्यादिकमुच्यते ।

ऋग्वेदस्य अग्निर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दः अध्ययनादौ
विनियोगः । यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिर्वायुर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अध्य-
यनादौ विनियोगः । सामवेदस्य आदित्य ऋषिरादित्यो देवता
जगती छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । अध्ययनञ्च

गुरुञ्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतश्चाप्यधीयीत लब्धञ्चास्मै निवेदयेत् ॥

इति विधिना कर्त्तव्यम् । अधीत्य च वेदार्थोऽवगन्तव्यः ॥

अधीत्य विधिवद्देवं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

इति स्मृतः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिक(ल्पा)ल्यानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्म्मतः साधुशक्तान्यज्ञानः*वित्तदाः† ॥

कल्य आधिव्याधिरहितः । शक्तो गुरुशुश्रूषायाम् । स्पष्टमन्यत् ।
एते कृतज्ञत्वादयो धर्म्मा व्यस्ताः समस्ता वा यथासम्भवं वेदि-
तव्याः ।

वेदाभ्यासरतं चान्तं महायज्ञक्रियापरम् ।

न सृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः ।

* अन्यज्ञानं ज्ञानान्तरम् ।

† मनुस्मृत्याचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्घदः साधुः स्वोऽध्याप्या दण धर्म्मतः ॥

न निन्दाताडने कुर्यात् पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीत्तमाङ्गे न वक्षसि ॥ इत्यादि ।

अथानध्यायाः ।

तत्र उग्रनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

तत्रहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये (मृते) तथा ॥

चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके* ।

ऋतुसन्धिषु† शुक्ला च आह्निकं प्रतिगृह्य च‡ ॥

इदमेकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । महैकोद्दिष्टे तत्रहं न कीर्तयेद्ब्रह्म
इति विशेषोक्तेः । पशुमण्डूकादिभिरन्तरागमने अहोरात्रमन-
ध्यायः§ । देशे शुचावात्मनि चेति सप्तत्रिंशदनध्याया याज्ञ-
वल्क्योक्तास्तात्कालिकाः ।

तथा ।

* राहुसूतके यत्पुद्गलध्यायकीर्तनं तदुपज्ञातविषयमिति कथितम् ।

† ऋतुसन्धिषु ऋतुसन्धिगतासु प्रतिपत्सु इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ आह्निकं प्रतिगृह्य च इत्येतत् पार्वणविषयम् । एकोद्दिष्टभोजनादौ मन्वादिभि-
स्त्यहोक्तेः । इति गोपीनाथः ।

§ पशुमण्डूकनकुलब्राह्मिभान्जारसूचकैः ।

ऋतेऽनरे लहोरात्रं शक्रपाते तथोच्ये ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । शक्रपातोऽयकालस्तु आग्निनक्षत्रपञ्चम्यां तदुत्थापनं विजयदशम्यां
तदवरोपणमिति ।

तृतीयः स्तवकः ।

२४५

रात्रौ यामइयाद्वर्णाग्यदि पश्येत्तयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयश्चतुर्थी पूर्वयामगा ।

सप्तमी सार्धयामस्था प्रदोषोऽधीतिवर्जितः ॥ इति ।

अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

इति श्रीविधानपारिजाते आह्निकविधौ

द्वितीयभागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ धनार्जनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।

पोष्यवर्गस्तु ।

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

योगीश्वरः ।

उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तम् । अलब्धलाभो योगः

लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ।

मनुः ।

सप्तवित्तागमा धर्म्या दायो लाभः कृत्यो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्ततिग्रह एव च ॥

दायो(ऽ)न्यायागतं धनं लाभो निधिदर्शनं प्रयोगो वृक्षार्थं धन-

२४६

विधानपारिजाते

प्रदानम् । कर्मयोगः कथादिः । इदन्तु विप्रादेर्यथायोग्यं
ज्ञेयम् ।

तथाहि ।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्ययजन्मनः ॥

षष्ठान्तु कर्माणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ॥

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृषिबाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

शूद्रस्य द्विजशूषा तयाऽजीवन् बणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमावहन् ॥

मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥

ऋतामृताभ्यां जीवे(त)त्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यां जीवेत* न श्वहत्या कदाचन ॥

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥

सत्यामृतन्तु बाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्वहत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

* सत्यामृताख्याता वापि इति मनुसंहितायां पाठः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२४७

तथा ।

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्रहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा* ।

कुसूलं कोष्ठकं कुम्भी उट्टिका ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य स
तथोक्तः । त्रहपर्याप्तं धान्यं यस्य स त्रहिकः । नास्ति श्वस्तनं
धान्यं यस्य सोऽश्वस्तनः ।

कुसूलधान्यादिसङ्ग्रहोपायमाह याज्ञवल्करः ।

जीवेहापि शिलोच्छेन श्रेयानेषां परः परः ।

शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तवस्त्ररीयहणं शिलम् । एकैकस्य त्यक्तकण-
स्थोपादानमुच्छः । एषां कुसूलधान्यादीनां मध्ये परः पर उत्त-
रोत्तरः श्रेयान् प्रशस्यतर इत्यर्थः । एतच्चातिसंयतं यायावरं
प्रत्युच्यते न शालीनं प्रति ।

एतद्वैविध्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

द्विविधो हि गृहस्थो यायावरः शालीनश्चेति । तत्रासंयतो
यायावरः । शालीनस्तु प्रेष्यचतुष्पदधनधान्यादियुक्तः ।

शालीनस्यापि चातुर्विध्यमुक्तं मनुना ।

षट्कर्म्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति† ॥

* मनुसंहितायान्तु वचनमिदं किञ्चित्परिवर्तितं दृश्यते—

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्रहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

† एषां गृहस्थानां मध्ये एकः (यो बहुषोषः) ऋतामृतादिपञ्चकं कुसीदश्च आश्रयेत् ।
अन्यस्ततोऽल्पषोषः त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां ब्रह्मसन्नेन अध्यापनेन
इति कुल्लुकः ।

२४८

विधानपारिजाते

अत्र षट्कर्माणि याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुपात्यानि ।
शेषं सुगमम् ।

कूर्मपुराणे ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागन्तु विप्राणां कृषिङ्गत्वा न दोषभाक् ॥

कृषिप्रकारो वृद्धपाराशरे द्रष्टव्यः ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

चतुर्विंशतिमते ।

सीदंश्चेत्यतिगृहीयाद्वाह्मणेभ्यस्ततो नृपात् ।

ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा ॥

असीदतस्तु ।

विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहवृत्तिर्द्विजः ।

रौरवं नरकं प्राप्य तत्रैव परिपच्यते ॥

इति व्यासीक्तमाकलनीयम् ।

यान्नवल्कोऽपि ।

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।

दग्निहेतुकापाषण्डिकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥

युक्तिबलेन सर्व्वत्र संशयकारी हेतुकः । राजाऽत्र न्यायपरो न तु
राजमात्रम् ।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

इत्यन्यायपरराजप्रतिग्रहे निन्दाश्रवणात् ।

तृतीयः स्तवकः ।

२४९

याज्ञवल्क्योऽपि ।

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥

सूनी प्राणिहिंसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । वेश्या
पण्यस्त्री ।

॥ यमोऽपि ।

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्त्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वाखादो विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषी राजामात्याः पुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्व्वे ते राजधन्मिणः ॥

भारते दानधर्म्माधिकारे ।

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः ।

वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥

मनुः ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युदयतञ्च* यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्याभयदक्षिणाम् ॥

सर्व्वतः शूद्रादपि । अभयदक्षिणान्तु स्नेच्छादेरपीति श्लोकार्थः ।

अत्र विशेषो विष्णुपुराणे ।

सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रानं गृहमागतम् ।

* अभ्युदयतमभिमुखमुपनीतमिति मेधातिथिः । अयाचितोपनीतमिति कुल्लूकः ।

२५०

विधानपारिजाते

अत्र शूद्रान्नसामानम् ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विधानश्राद्धिनो* द्विजः ।

आददीताममेतस्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥

इति. मनुक्तेः ।

तथा ।

आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरमथोदितम् ।

शुङ्गं तक्रञ्च सङ्गाह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

चकारादुगृहादि ।

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

इति विशेषोक्तेः कुलटादेः प्रत्याख्येयमेव । अयमुपदेशः प्रतिग्रह-

प्रवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्येति विज्ञानेश्वरः ।

* अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य इति कुल्लूकः । मेधातिथिस्तु श्राद्धशब्देन पाक-
यज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता लभ्यते तत्क्रियामनुष्ठायिनः । अश्राद्धिन इति वा पाठः अश्राद्धावत-
इति तदर्थः । एवं व्याचक्षौ ।

तृतीयः स्तवकः ।

२५१

अथ आपहृतिः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अजीवन् कर्मणा स्वेन विप्रः क्षात्रं समाश्रयेत् ।

वैश्यकर्मार्थवा कुर्याद्दीनकर्म* विवर्जयेत् ॥

कौर्म्ये ।

कुसीदं कृषिवाणिज्ये प्रकुर्वीत स्वयङ्मतम् ।

कृषेरभावे वाणिज्यं तदभावे कुसीदकम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

वृद्धिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ।

अशीतिभागः अशीतितमो भागः । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे
वर्णक्रमाद्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । अयं भावः । ब्राह्मणे
अधमर्णे द्विकं शतं द्वौ भागौ अस्मिच्छते वृद्धिर्दीयते इति द्विकं
शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति सूत्रेण
कन् । एवं क्षत्रियादौ त्रिकादिशतं प्रतिमासं ज्ञेयम् ।

अत्र विशेषान्तरमाह स एव ।

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

द्यूर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥

मनुः ।

* दीनकर्म शूद्रकर्म सेवादिष्वपमित्यर्थः ।

२५२

विधानपारिजाते .

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालिका वा कारिका कायिका च या ॥
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
 इच्छाकृता कारिका स्यात् कायिका कायकर्मणि ॥
 हीनजातिं परिचीणामृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

मनुः ।

वानस्पत्यं फलं मूलं दार्व्यग्न्यर्थं तथैव च ।
 तृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्त्येयं मनुरब्रवीत् ॥
 यत्तु भारते लिखितम् । अपृष्टा फलं गृह्यतो हस्तकर्त्तनम् ।
 तत्प्रकारान्तरेण निर्व्वाहे सति तथा न कार्यमित्येतदर्थमित्यव-
 धेयम् ।

अङ्गिराः ।

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बावच्युतस्य च ।
 अध्वानं वा प्रवृत्तस्य भिक्षाचर्यं विधीयते ॥

देवलः ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
 कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

उशनाः ।

पतिताङ्गनमादत्ते भुङ्क्ते वा ब्राह्मणो यदि ।
 कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

इति योगक्षेमविधानम् ।

तृतीयः स्तवकः ।

२५३

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

तत्र दक्षः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृतिमे जले ॥

कुर्यादिति शेषः ।

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु च ॥

मन्त्रपूतैर्जलैः स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।

न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत्समम् ॥

योगी ।

ब्राह्मणैः स्नातुमायातैः सह गच्छन्ति देवताः ।

पितरश्चापि गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ।

गत्वोदकान्तं विविक्तं स्थापयेत्तान् पृथक् चित्ती ॥

तान् मृदादिसम्भारान् ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तान्तु गोमयञ्च विचक्षणः ।

मृदैकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेरधोपरि ॥

अधश्च तिसृभिः (कार्यैः) क्षाल्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥

प्रक्षाल्य सर्व्वकायञ्च द्विराचम्य यथाविधि ।

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यन्नोद्धरेत्तत्कदाचन ॥

इति स्मृतेः कण्ठस्थमेव उपवीतं क्षालनीयमित्युक्तम् ।

तत्र विशेषो वृहदाङ्गिके ।

विधानपारिजाते

तैत्रा मैत्राः कठाः काण्वा ये च वाजसनेयिनः ।
 कण्ठादुत्तार्थं सूत्रन्तु कुर्वीरन् चालनं द्विजाः ॥
 बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये याजुषा अपि ।
 कण्ठादुत्तार्थं सूत्रन्तु पुनः संस्कारमाप्नुयुः ॥

तथा ।

तूष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादशुचिर्नरः ।
 आचम्य विधिवत्पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत् ॥

यमः ।

सपवित्रं करङ्गत्वा आचम्य प्राङ्मुखः स्थितः ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यात्कालज्ञानमतः परम् ॥ इति ।
 गङ्गाव्यतिरिक्तस्थले विशेषमाह वामनपुराणम् ।
 तीर्थे तु कल्पयेद्दिहान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 नमो नारायणायैति मूलमन्त्र उदाहृतः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणन्तु चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुदेवते* ।
 पा(त्रा)हि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्द्धको(टिश्च)टी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाङ्गवि ॥
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।

* विष्णुपूजिता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२५५

दक्षा पृथ्वी च विद्मगा विश्वकाया शिवाऽमृता* ॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
तेमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ इति ।

प्रकारान्तरमपि ।

नन्दिनौ नलिनी सीता मालती च महापगा ।
विष्णुपादाब्जसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
भागीरथी भोगवती जाङ्गवी त्रिदशेश्वरी ।
हादशैतानि नामानि यत्र तत्र जलाशये ।
स्नानोद्यतः पठेन्नित्यं तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ इति ।
गङ्गायान्तु तीर्थान्तरं न स्मर्त्तव्यमित्युक्तं स्कान्दे ।
गङ्गानदीं समासाद्य नान्यां स्नाने नदीं स्मरेत् ।
यदि स्मरेत्तदा सद्यस्तस्य पुण्यं विनश्यति ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाङ्गवी जनैः ।
विना विष्णुपदीं कान्यत्समर्थमवशोधने ॥ इति ।

अथ मध्याह्नस्नानविधिः ।

आश्वलायनपरिशिष्टे ।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धीतपादपाणिमुखो द्विराचम्य आयत-
प्राणः शुची देशे खनित्रेण भूमिं गायत्र्युक्तेण खनित्वा उपरि मृदं

* वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा (गि,सिता । पाठोऽयं स्मार्त्तसम्मतः ।

३५६

विधानपारिजाते

चतुरङ्गुलमुद्रास्य अधस्तान्मृदं खनित्वा गायत्र्या आदाय गर्त्त-
मुद्रासितया मृदा परिपूर्णं मृदमुपात्तां शुची (देशे) तीरे निधाय
गायत्र्या प्रोक्ष्य हस्ताद्यङ्गमनुलिप्य आश्वाप्तुत्य क्षालयित्वा आदित्यं
निरीक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मङ्गलस्नानं प्राहुः ।

अथ तीरे द्विराचम्य तृतीयः*मस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा
व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दशसु दिक्षु विक्षिप्य
उत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा
तेन मू(र्द्धः)र्द्धिं आपादाद्गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सु-
मित्वा न आप ओषधयः सन्तु इति सकृदङ्गिरात्मानमभिषिच्य
दुर्मित्वास्तस्मै सन्तु योऽस्नानं हेष्टि यं च वयं द्विषा इति मृदमङ्गिः
क्षालयेत् । अथ वरुणप्रार्थनादिना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना
स्नायात् । नात्र प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्नं निष्पीडयेत् अपुत्तादयो
ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिः । तदेतदसम्भवे अङ्गिरेव कुर्याज्जीमा-
दिषु । न च गृहे मृदा स्नायात् न शीतोदकेन । शीतोष्णोदकेन
गृहे स्नायान्मन्त्रविधिञ्च वर्जयेत् । वह्निर्वा शुची देशे सर्वं पश्चात्
कुर्यादिति । अत्र

न प्रातर्मृत्तिकासनानं मध्याह्ने न च गोमयैः ।
इति निषेधाद्गोमयस्नानं नोक्तं तदाश्वलायनविषयम् । कात्या-
यनानान्तु मध्याह्नेऽपि तत्सूत्रे गोमयस्नानमुक्तम् । तेषां प्रातः-
स्नानं सङ्क्षेपेण भवति अनुदितहोमत्वात् ।

* मृदंशमित्यर्थः प्रकृतत्वात् ।

तृतीयः स्तवकः ।

२५७

तथाच हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥ इति ।

अतश्च अथातो नित्यस्नानं नद्यादावित्येष स्नानविधिरित्यन्तकण्डि-
कोक्तसर्वाङ्गोपवृंहितं स्नानं मध्याह्ने एव तेषां भवति ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति कात्यायनवचनन्तु प्रधानभूतस्नानपरमनाहिताग्निपरं वेति
ज्ञेयम् । प्रातर्न तनुयात् स्नानमिति तदुक्तेः ।

कास्याघमर्षणे मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः ।

जम्बूका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इदमाप इमं मन्त्रं*सुक्ता ह्येनो विमुञ्चति ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण† स्नायादप्सु पुनः पुनः ।

गायत्री वैष्णवी ह्येषा प्राजापत्यर्षिका स्मृता ॥

अशक्ती सङ्क्षेपस्नानविधिमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥

* इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा श्रेय उतानृतम् ॥

† तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥

२५८

विधानपारिजाते

ज्ञानमन्तर्जले चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।
जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
अथमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

मृदा स्नानं न कुर्वीत रात्री सन्ध्याग्रहेषु च ।
नैमित्तिके तथा स्नाने स्वया भीमार्कवारयोः ॥

तथा ।

भानी भीमे त्रयोदश्यां नन्दाशुगमघासु च ।
मृदा स्नानं पिण्डदानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
पिण्डदानमत्र काम्यं नित्यन्तु क्षयाहश्राद्धादि भवत्येव ।
आदित्येऽहनि जन्मर्चे तथा जन्मतिथावपि ।
शोभनेऽस्य दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
शोभनदिनेषु श्राद्धमपि न कार्यम् ।

ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति श्रुतेः ।
इति पारिजाते । स्नानाङ्गतर्पणादि पूर्व्ववत् । मध्याह्नसन्ध्या-
वन्दने विशेषः पूर्व्वमेवोक्तः ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यातर्पणप्रयोगः ।

सावित्याः कश्यपस्त्रिष्टुप् मध्याह्नसन्ध्यातर्पणे विनियोगः ।

ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि ॐ यजुर्व्वेदं ॐ मण्डलं ॐ रुद्र-
रूपिणं ओमन्तरात्मानं ॐ सावित्रीं ॐ वेदमातरं ॐ साङ्गतिं
ॐ सन्ध्यां ॐ युवतिं ॐ रौद्रीं ओमुषसं ॐ निमृजं ॐ सर्व्वार्थ-

तृतीयः स्तवकः ।

२५८

सिद्धिकरीं ॐ सर्व्वमन्त्राधिपतिं ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषम् । एवं
तर्पयित्वा उपस्थानादि सर्व्वं समाप्य

मध्याह्नसन्ध्याङ्गत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्तेन रुद्रो मे प्रीयतामिति ॥

इति वशिष्ठोक्तेन मन्त्रेण जपं निवेद्य मुद्रादि च प्रदर्श्य ब्रह्मयज्ञः
कुर्यात् । तत्र श्रुतिः शातपथी ।

अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञ इत्यादिः ।

योगी ।

प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात्प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ।

स्वाध्यायश्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमारभेत् ॥

अत्र कर्मादौ पवित्रादिप्राप्तावपि दर्भपाणिरिति पुनर्वचनं पवित्र-
त्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भप्राप्त्यर्थम् ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भास्तेषां त्यागी विधीयते ।

इति तेषां त्यागश्च श्रूयते न तु पवित्रादेः ।

योगी ।

आदावारभ्य वेदन्तुः स्नात्वोपर्य्युपरि क्रमात् ।

यदधोतिऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । स्नात्वा सन्ध्यादिकं स्मृत्वा ओङ्कारव्याहृतिगायत्र्यो-
पूर्व्वकं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं प्रणवाद्यन्तं यथाशक्ति पठित्वा प्रति-
दिनमेवमेव उपर्य्युपर्य्यध्ययनेन समाप्य अन्यवेदमारभ्य एवमेव
समापयेदिति ।

२६०

विधानपारिजाते

ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियोगं तथैव च ।

अविदित्वा जपेद्यस्तु महानर्थमवाप्नुयात् ॥

आश्रलायनः ।

ब्रह्मयज्ञप्रवृत्त्यर्थं स्वगृह्योक्तविधानतः ।

स्वाध्यायं प्रणवाद्यन्तं कुर्यादेवं द्विजः सदा ।

तदन्ते तर्पयेदग्निर्देवतर्षिपितृंस्तथा ॥

शौनकोऽत्र विशेषमाह ।

ग्रामाद्याच्यामुदीच्यां वा प्रागुदीच्यामथापि वा ।

निष्क्रम्य तत्र नादेये* तडागस्थेऽपि वाम्भसि ॥

स्नात्वा यज्ञोपवीतौ च भूत्वाचस्योदकं तथा ।

पवित्रे लक्ष्णैर्युक्ते कृत्वाऽच्छिन्ने सुतारके ॥

तयोरेकैकमेकैकं पाणिना धारयेत् पृथक् ।

एवं पवित्रवन्तौ द्वौ पाणी कृत्वा द्वयोरथ ॥

सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः ।

दक्षिणस्याङ्गुली(र्य)न्यस्य चतस्रोऽङ्गुष्ठवर्जिताः ॥

तथा सव्यकराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठवेष्टितम् ।

कुर्वीत चैवं सम्बद्धौ पाणी दक्षिणजानुनि ॥

निधाय स्वस्य हृदये पश्यन् केवलमम्बरम् ।

सम्मीलिताक्षियुग्मो वा निरुध्य मनसो गतिम् ॥

* नादेये नदीसम्बन्धिनि ।

तृतीयः स्तवकः ।

२६१

योगाधिरूढमात्मनङ्गत्वानन्यमनास्ततः ।
 यावन्तं मन्त्रमध्येतुं शक्यं स्वाध्यायमात्मनः ॥
 तावन्तमनुवाकं वा सूक्तं वर्गमथापि वा ।
 सङ्कल्प्य मनसा पूर्वमिदमध्येथ इत्यथ ॥
 समस्ता व्याहृतोः पूर्वं जपन् प्रणवपूर्वकम् ।
 सावित्रीञ्च जपेत्पच्छः* पूर्वमर्द्धं च शस्ततः ॥
 पश्चात्समस्तामित्येवं जपित्वा त्रिः समाहितः ।
 ततो यावत्प्रतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ॥
 ऋचं वाक्यं ततोऽवश्यमधीयोत स्वशक्तितः ।
 पश्चादौ नम इत्याद्यां करोमीत्यन्तसंयुताम् ॥
 ऋचं जपित्वा पश्चादौमित्येवं समुदीरयेत्(यन्) ।
 यद्वादादतिथिभ्यः सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा ॥ इति ।
 माध्याह्निकात्पूर्वमेव तर्पणञ्चायवेदिनाम् ।
 अन्येषान्तु स्वगृह्योक्तं पश्चाद्वा पूर्वमेव वा ॥
 इति स्मृत्यन्तरम् ।

जप्यानाह आश्वलायनः ।

ऋचो यजूंषि सामानि अथर्वान्गिरसो ब्राह्मणानि कल्या(ल्या)
 नाराशंसोरितिहासपुराणानीति ।

ऋग्विधाने ।

* पच्छः पादयोः पादं पादमित्यर्थः ।

२६२

विधानपारिजाते

अग्निमीले जपेत्सूक्तं* पापघ्नं श्रीकरं परम् ।
पारायणफलं तस्य वेदानां वै सहस्रकम् ॥ इति ॥

यमः ।

श्रीङ्गारं व्याहृतोस्तिस्रो गायत्रीं त्रिपदां तथा ।
मनसैवमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् ॥
स्वरवर्णलयोपेतं मात्रास्थानक्रियान्वितम् ।
वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥

मनुः ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्य न ध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
तथा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तस्य फलातिशय उक्तः मात्स्ये ।
ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्तं पौरुषं† चिन्तयन् हरिम् ॥
स सर्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तमः ॥ इति ।
एवमुक्तविधिना ब्रह्मयज्ञं कृत्वा स्वस्वशाखोक्तमार्गेण देवर्षिपितृ-
तर्पणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणधर्मा उच्यन्ते ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।
तिलान् संस्थाप्य तर्पयेदिति शेषः ।

* अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमूलिजम् ।

होतारं रवधातमम् ॥

† सहस्रशीर्षेत्यादिकं षोडशर्चम् ।

तृतीयः स्तवकः ।

२६३

स्नानशाव्यञ्जले पात्रे रोमकूपे* न कुत्रचित् ।

असंस्कृतप्रसीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

दाल्भ्यः ।

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।

अनोद्धृत्य कृतं सर्व्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

तेन तर्पणप्रयोगे ओङ्कारः प्रयोक्तव्यः ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

तर्पणजलप्रक्षेपसु जले कार्य्यः ।

यत्तु कार्णाजिनिराह ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् । इति ।

तदशुचिस्थलविषयम् ।

तथाच विष्णुः ।

यत्राशुचिस्थलञ्च स्यादुदके देवतापितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥

सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।

निवीतेन मनुष्याणां तर्पणन्तु विधीयते ॥

वामेन अपसव्येनेत्यर्थः ।

* रोमकूपेषु दोषातिशय उक्तो देवलेन ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सन्तर्पयेत् पितॄन् ।

पितरक्षर्पितालेन रुधिरैश्च मलेन च ॥ इति ।

२६४

विधानपारिजाते

यत्तु ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्वेकैकमञ्जलिम् ॥

इति व्यासवचनम् ।

अन्वारब्धेन* सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

इति योगिवचनम् ।

तथा ।

उभाभ्यामपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

इति व्याघ्रपादवचनञ्च तच्छास्त्रादिविषयमिति मदनपारिजाते
उक्तम् । युक्तमेतत् ।

आहो विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः ॥

इति कार्णाजिन्युक्तेः । यद्वा येषां शाखायां विशिष्य एकहस्तेन
तर्पणमुक्तं तद्विषयमिति ज्ञेयम् ।

मात्स्ये ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिम् ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च शुचिस्तर्पणमाचरेत् ॥

प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैस्तु मानुषान् ।

तानेव द्विगुणैकृत्य तर्पयेन्नयतः पितॄन् ॥

* पश्चात्तर्पेनेत्यर्थः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२६५

प्राचीनावीत्यादिलक्षणमुक्तं भारद्वाजेन ।

उत्तिष्ठते वामबाहौ तु दक्षिणस्कन्धमाश्रितम् ।

प्राचीनावीतिमित्याहुस्तत्पित्रेऽप्येव कर्मसु ॥

कण्ठावलम्बितश्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।

तन्निवोतमिति ख्यातं शस्तं कर्मणि मानुषे ।

यथास्थानस्थितं सव्यं देवे कर्मणि शस्यते ॥

देवर्षिर्दिश्यपितृतर्पणं जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

जीवत्पितृकोऽप्येतानन्याश्चेतर इति कात्यायनोक्तेः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तर्पणमिति निषेधसु पितृतर्पणमात्रविषयः ।

तस्यापसव्यप्रकारमाह भृगुः ।

अपसव्यं द्विजाग्रगणां पित्रेऽसर्वत्र कीर्तितम् ।

आप्रकोष्ठात्प्रकर्तव्यं मातापित्रोऽसु जीवतोः ॥ इति ।

आप्रकोष्ठात् प्रकोष्ठपथ्यन्तम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ।

इति कृष्णतिलनिषेधात्तत्तर्पणे शुक्लतिला एव ग्राह्याः । अतिलमेव

तर्पणमिति केचित् ।

पराशरः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छ्वलैस्तिलैः ।

पितृन्सन्तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्वदा द्विजः ॥

कौर्म्ये तु ।

देवान् ब्रह्मन्तृषींश्चैव तर्पयेदन्ततोदकैः ।

पितृंस्तिलैश्च सन्तर्पेदिति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

२६६

विधानपारिजातं

तयात्र देवर्षितर्पणं यवैर्वा शुक्लतिलैर्वेति विकल्पः ।

बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयेत्पितॄन् ।

स्थलस्थेन न कर्त्तव्यं पितॄणां प्रीतिमिच्छता ॥

इति पराशरः ।

यत्तु ।

रोमसंस्थेस्तिलैर्नैव तर्पयेन्मतिमान् पितॄन् । इति ।

तत्तु स्थलतर्पणविषयम् ।

योगी ।

आवाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशाच्छुभान् ।

प्रागग्रेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥

अत्र आवाहनमन्त्रा विश्वेदेवाः स आगतेत्याद्या देवर्षिपितृ-
लिङ्गका ग्राह्याः । कुशास्तरणमपि स्थलतर्पणविषयम् । जले
असम्भवात् ।

यमः ।

हौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोमृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदङ्मनुष्यांस्तर्पेत् पितॄन्दक्षिणतस्तथा ॥

सुरर्षिकर्म कुर्वाणः सव्यं जानु निपातयेत् ।

पितॄणां कर्म कुर्वाणो वामजानु निपातयेत् ॥

पाणिनैकगुणं प्रोक्तं दर्भैः शतगुणं भवेत् ।

तर्पणं खड्गपात्रेण ह्यचय्यायोपकल्पते ॥

द्वितीयः स्तवकः ।

२६७

दक्षः ।

कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान्नुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृनय समूलाग्रैस्तर्पणन्तु यथाक्रमम् ॥

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पिष्टतर्पणम् ।

मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति शातातपवचनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः । न
तु खड्गादिपात्रग्रहणेन । अन्यथा अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीनित्यञ्जलि-
विधायकवाक्यबाधापत्तेः ।

अतएवाक्तं योगिना ।

अनामिकां धृतं हेम तर्जन्यां रौप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यद्वा शिष्टाचाररक्षार्थं यस्मिन् सूक्ष्मपात्रे धृते अञ्जलिभङ्गो न
भवति तद्वाह्यमित्यवधेयम् ।

तथाच क्वागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गमेव वा ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥

तथा ।

जलान्ते तिलदर्भादीन् योऽनुष्ठानाय याचते ।

नानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलम् ॥

जलान्ते निषेधादन्यत्र तद्ग्रहणे न दोषः ।

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यादिवृत्तये ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तत्वात् ।

२६८

विधानपारिजाते

तिलापवादमाह मरीचिः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

अन्यत्रापि ।

पक्षयोर्भयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

तथा ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्चदिवसे तथा ।

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्वहिर्भवेत् ॥

बौधायनः ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमर्द्धं तदर्द्धञ्च नेत्याहुस्तिलतर्पणम् ॥

एतस्य कचिदपवादमाह वशिष्ठः ।

उपरागे पितुः आह्वे अमायाञ्चैव संक्रमे ।

निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

मघायुगादिभरणीतीर्थपर्वविशेषतः ।

तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति त्रिस्थलीसेतो ।

तृतीयः स्तवकः ।

२६८

सङ्गहे तु ।

कठाः काखाश्च जाबाला ये च वाजसनेयिनः ।

सतिलं तर्पणं कुर्युर्निषिद्धेषु दिनेष्वपि ॥

उद्धृतोदकतर्पणे तु विशेषस्तत्रैव ।

यद्युद्धृतं निषिद्धेत्तु तिलान् सन्मिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्धारिधारया ।

कुर्याच्चेद्धारिधाराभिस्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यसमुद्भवम् ।

पितॄणां तर्पणे शस्तं मृन्मयन्तु परित्यजेत् ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमन्तु त्रिभागेन* कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ॥

इति शिवरहस्ये ।

तर्पणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः ।

छायां यथेच्छंश्छरदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितो यथान्नम् ।

बालो जनित्रीं जननी च बालं

योषित्युमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

* चतुर्विंशत्यङ्गुलमित्यर्थः ।

२७०

विधानपारिजाते

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृद्भिः सः ॥

पतितसत्र्यासिजोवत्पितृकसु देवर्षिदिव्यपितृतर्पणं कृत्वा स्वपितृ-
पित्रादिभ्योऽपि तर्पयेत्तदाह लोगाक्षिः ।

वृद्धौ तीर्थे च सत्र्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥

अविभक्तैरपि भ्रातृभिर्ब्रह्मयज्ञतर्पणे कार्ये ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मस्तु भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

होमायदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन ।

अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतङ्गतम् ॥

पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो हि(जाति)जन्मनाम् ।

अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या तर्पणमेव च ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा कार्यमेव पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः । अग्निहोत्रमत्र औपासनम् अग्निहोत्रस्य
निषिद्धत्वात् ।

तर्पणक्रममाह वशिष्ठः ।

देवानां तर्पणं पूर्व्वसृषीणां तदनन्तरम् ।

ततो दिव्यपितृणाञ्च स्वक्रीयानां ततः परम् ॥

व्यासः ।

पूर्व्वं पित्रादयस्तर्प्यास्ततो मात्रादयोऽपि च ।

ततो मातामहाश्चैव मातामहस्ततः परम् ॥

हेमाद्रौ ।

तृतीयः स्तवकः ।

२७१

पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः सुताः ।
 पितृस्वसा मातुलाश्च तद्भगिन्यश्च यामयः ॥
 भार्यापितृव्यपुत्राश्च भ्रातृपुत्रास्तथैव च ।
 दुहिता श्वशुरश्चैव भानुका गुरवस्तथा ॥
 आचार्यः सुहृदः श्या(शा)ला उपाध्यायश्च पोषकः ।
 स्वामिनश्च सखायश्च मातापितृश्च बान्धवाः ॥
 आत्मनो बान्धवाश्चैव ज्ञाताज्ञाता यथाक्रमम् ।
 तर्पणे च गयाश्राद्धे तीर्थे महालये क्रमः* ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु ।

ताताम्बावितयं सपत्नजननी मातामहादितयं
 स(स्त्रि)स्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ।
 ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापितासद्गुरुः
 शिष्यामाः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ इति ।
 अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ।

इत्युक्तं तत्र विशेषमाह शालङ्कायनः ।

मातृमुख्यास्तु यास्त्रिस्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 त्रींस्त्रींश्चैव तथान्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ।
 सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥
 सपत्नी सपत्नमाता आचार्यः प्रसिद्धः पत्नी आत्मनः ।
 स्वस्य मातरि जीवन्यां सप(त्नी)जननी मृता ।
 तर्पयेत्केवलामेकां पुत्त्रिणीं वाप्यपुत्त्रिणीम् ॥

• तीर्थे चैव महालये । अथमेव पाठः समोचनः ।

२७२

विधानपारिजाते

तथा ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

इति हेमाद्रौ जातृकर्णोक्तेरयं विशेषः । मातामहतर्पणानन्तरं
मातृवर्गस्य तर्पणं कार्यमिति केचित् । तन्न ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंभवम् ॥

इति हेमाद्रौ तन्निषेधात् । न चैतदन्यविषयम् ।

पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो माताम(हानाञ्च)हेभ्यश्च क्रम एष हि तर्पणे ॥

इति हारीतोक्तेः । तर्पण इत्युपलक्षणात् पिण्डदानादावपि एव-
मेव ज्ञेयम् ।

प्रयोगक्रममाह यमः ।

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रमतः परम् ।

आङ्गेषु तर्पणे चैव विधिरेष सनातनः ॥

वशिष्टः ।

सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्वादिरूपं (सङ्कीर्त्यं) सञ्चित्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥

योगी तु ।

दृष्यत्विति समुच्चार्य दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादौनामशेषतः ॥

अमुं तर्पयामीति वा प्रयोगः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२७३

नामान्ते तर्पयामीति ह्यादावोमिति च ब्रुवन् ।

इति कात्यायनोक्तेः । तथाच यथासूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या ।

यमतर्पणन्तु काम्यं दिनविशेष एव ।

तदाह वृद्धमनुः ।

यां काञ्चित्तरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

यमुनान्तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्री(ङु)दुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

स्कान्दे तु ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि ।

तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्(यमुनामपि)यमनामभिः ॥

इत्युक्तम् । यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यं न तु काम्यम् । तत्-

सूत्रे नित्यत्वेन विधानादिति केचित् ।

सर्वतर्पणान्ते ब्रह्मवैवर्ते विशेष उक्तः ।

यत्रक्वचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णीपहतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमक्षयमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

सङ्ग्रहे तु ।

आब्रह्मस्तम्बप्रथ्यन्तः* देवर्षिपितृमानवाः ।

तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

एवमुक्तविधिना सन्तर्प्य वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य स्थले अपसव्येनैव
पी(निष्पी)डयेत् ।

तदाह पराशरः ।

एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्विजः ।

निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम् ॥

न पूर्वं तर्पणादस्त्रं न चाभसि न पादयोः ।

शिलास्वधोदशं नैव द्विगुणं त्रिगुणं न वा ।

एतेषु पीडयन् वस्त्रं राक्षसीं कुरुते क्रियाम् ॥

यत्तु ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रमे आह्वासरः ।

वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ इति ।

तत् समन्तनिष्पीडननिषेधपरम् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

ए(ये)के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।

ते (तृप्यन्तु) गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ इति ।

अथ आह्वाङ्गतर्पणे विशेषः कथ्यते ।

प्रयोगपारिजाते ।

* आब्रह्मभुवनाल्लोका इत्यस्मत्तर्पणपद्धतौ पाठः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

२७५

दर्शं तिलोदकं पूर्वं पश्चाद्दद्यान्महालये ।
मातापित्रोः क्षये पूर्वं न पश्चात्तु परेऽहनि ।
वर्षे(र्गै)कस्य क्षयो येषामन्येषान्तु विवर्जयेत् ॥

वृद्धशतातपः ।

पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा ह्यामश्नाच्च समाचरेत् ।
प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥
हारीतोऽपि क्षयाहं प्रकृत्याह ।

ततः परेऽह्नि कुर्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः ।
तच्छेषैस्तिलदर्भैस्तु प्रातः स्नात्वा सुधासमम् ॥

गार्ग्यः ।

पर्य्युः श्राद्धकृन्मर्त्यो यो न तर्पयते पितॄन् ।
अदृष्टाः पितरस्तस्य शापं दत्त्वा व्रजन्ति ते ॥
स्नात्वा तोरं समासाद्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत्पितॄन् पूर्वान् स्नात्वा वस्त्रञ्च धारयेत् ॥

इदन्तु श्राद्धे देवताभूतपितृविषयम् । तेन नित्यतर्पणं बहुदैवत्यं
श्राद्धदिने यथाकालं भवत्येव । अतएव

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् क्षयाहे तिलतर्पणम् ।

इति वचनं युज्यते नित्यतर्पणविषयत्वेन । अन्यथा क्षयाहे तर्पणमेव
नास्तीति कुत्र प्रतिप्रसवः स्यादित्युक्तं प्रयोगरत्ने नारायणभट्टैः ।
महालयश्राद्धे तु देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धान-
न्तरन्तु श्रा(द्धे)द्देवताभूतपितॄन्नेव तर्पयेत् । क्षयाहे तु नित्य-
तर्पणं पूर्वमेव कार्यम् । श्राद्धाङ्गभूततर्पणं द्वितीयदिने सन्ध्या-

२७६

विधानपारिजाते

वन्दनात् पूर्वमेव कार्यं तथैव शिष्टाचारात् ।

तथा ।

पक्ष्माद्वन्तु निवर्त्य तर्पणं स्याद्दिने दिने ।

सक्तम्हालये दद्यात्परेऽहनि तिलोदकम् ॥

जौवमानः पिता यस्य माता यदि विपद्यते ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यान्न कुर्याच्छ्राद्धतर्पणम् ॥

इति सङ्ग्रहे । श्राद्धतर्पणं श्राद्धाङ्गतर्पणमित्यर्थः ।

वृद्धिश्राद्धादौ तु नास्त्येव ।

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

मासानुमासिके चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति गार्गोक्तेः । तीर्थप्राप्तौ तु स्वशास्त्रोक्ततर्पणं कृत्वा देवा यक्षा-

स्तथा नागा इत्यादि*पुराणोक्तमन्त्रैर्देवान् सन्तर्प्य सनकश्च सनन्दश्च

इति मन्त्रेण† ऋषौन् सन्तर्प्य अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या इत्यादि

पितृतर्पणं कुर्यादिति त्रिस्थलीसेतावुक्तम् ।

तर्पणफलमाह शङ्खः ।

* देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरसोऽसुराः ।

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो ज(नि)म्भगाः खगाः ॥

विद्यःधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।

तेषामाप्यायनायैतद्वीर्यते सलिलं मया ॥

† सनकश्च सनन्दश्च वृत्तीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव दोष्टः पञ्चशिखस्तथा ।

सर्वे ते वृत्तिमायान्तु मद्भक्तान्मुना सदा ॥

तृतीयः स्तवकः ।

२७७

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपं निरामयम् ॥ इति ।

अकरणे निन्दोक्ता कात्यायनेन ।

अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्तीति ।

तर्पणानन्तरं जले देवतार्चनमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रान्तु आचम्य विधिवत्ततः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममक्षरः ॥

ब्रह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मन्त्रवारुणैः ।

तस्मिन्नेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥

अप्सुग्नी हृदये सूर्यं स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

षट्ष्वेतेषु हरैः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ इति ।

तस्मिन्ना मन्त्रा ब्रह्म जज्ञानमित्यादयः ।

अत्रावसरे नवग्रहपूजां केचिदिच्छन्ति । ततः सूर्यायार्घ्यं दद्यात् ।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्धपर्यन्तं गायत्रीमन्त्रमुच्चरन् ॥ इति ।

योगी ।

ततोऽवलोकयेदकं हंसः शुचिषदित्यूचा* ।

* हंसः शुचिषदसुरन्निचसङ्गोता वेदिषदतिष्ठिर्दूरोषसत् ।

नृषहरसदृतसद्व्योमसदला गोना ऋतना अद्रिजा ऋतं वदत् ॥

१० अ. २४ म. यजुः ।

२७८

विधानपारिजाते

स्वयंभूरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ।

आवृत्य च नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ॥

तत्रयोगसु ॐ प्राच्ये दिशि नमः ॐ इन्द्राय नम इत्यादिकरूपो
ज्ञेयः । एवमुक्तविधिना स्नानादि कृत्वा कलसमुत्तमोदकेनापूर्य्य
पात्रहस्तो गृहं व्रजेत् ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

मध्याह्नस्नानादिविधानम् ।

अथ गृहे देवतार्चनविधिः ।

तत्र ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां समर्चनम् ॥

इति मरीचिवचनात् पूर्वाह्णो देवतार्चनस्य मुख्यः कालः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्दलिकर्म तथैव च ॥

इति कूर्मपुराणोक्तो मध्याह्नकालो गौणः ।

* स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।

सूर्यस्यावतमन्वावर्ते ॥ २५. २६५. यजुः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२७६

नारदीये तु ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।

यथा सन्ध्या स्मृता नित्या देवपूजा तथा बुधैः ॥

अशक्ती विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।

मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ इति ।

पूज्यदेवताश्च निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पाद्मेऽपि ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः ॥

कौर्म्ये ।

न विष्ण्वाराधनादन्यद्विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ।

तस्मिन्नाराधिते देवे सर्व्वमाराधितं भवेत् ॥ इति ।

पञ्चायतनस्थापनक्रम उक्त आचारदीपे ।

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरी शङ्करे-

भास्येनागसुता रवी हरगणेशजाम्बिकाः स्थापिताः ।

देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजिष्वरे-

नार्थाः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तासु ते हानिदाः ॥

प्रधानस्य शङ्करभागतः । इनः सूर्यः । आर्या शक्तिः । ऐशा-

न्यादिक्रमेणेत्यर्थः । शेषं प्रसिद्धम् ।

२८०

विधानपारिजाते

न्यासमाह योगी ।

अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्ज्जन्याञ्च महीधरम् ।
 मध्यमायां हृषीकेशमनामिकां त्रिविक्रमम् ॥
 कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये च माधवम् ।
 हस्तन्यासो मया प्रोक्तो द्विजानां पावनः परः ॥
 अग्नौ हुतञ्चैन्दवञ्च देवतार्चनमेव च ।
 हस्तन्यासप्रसादेन सर्व्वं भवति चाक्षयम् ॥

शारदातिलके ।

भूतशुद्धिं तथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकास्ततः ।
 सन्ध्यादौ तु सकृत्कृत्वा न कर्त्तव्याः पुनः पुनः ॥ इत्युक्तम् ।

अथ अङ्गन्यासः ।

करयोः पादयोर्जान्वोः कक्षयोर्नाभौ हृदि क्रमात् ।
 कण्ठे बाह्वोर्मुखे नेत्रे मूर्द्ध्नि वामादितो न्यसेत् ॥

अयं प्रत्यृचं पुंसूक्तन्यासः । षडङ्गन्यास इत्येके ।

षडङ्गन्यास इत्येके त्र्यङ्गः षडृच उत्तरे ।
 यथात्मनि तथा देवे न्यासञ्च परिकल्पयेत् ॥
 ओङ्कारपूर्व्वकैर्मन्त्रैः षोडशभिः पृथक् पृथक् ।
 न्यासेन तु भवेत्तोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 आवाहनासनं पादमर्च्यमाचमनीयकम् ।
 स्नानं वस्त्रोपवीतेन गन्धमाल्यादिभिः क्रमात्* ॥

* वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादि च क्रमात् । अयमेव समीचीनः पाठः, द्वितीयान्नपदयो-
 रनन्वयात् ।

तृतीयः स्तवकः ।

२८१

घूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।

षोडशोद्वासनं कुर्यादिष नारायणो विधिः* ॥

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

अर्घ्यं स्नाने तथा वस्त्रे उपवोतोपहारयोः ॥ इति ।

आगमदीक्षावतस्तु तदागमोक्तप्रकारेण न्यासान् कृत्वा वैदिक-
तान्त्रिकमिश्रमार्गेण पूजा कार्या । तदुक्तमेकादशस्कन्धे ।

वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रं त्रिविधं तत्र मिश्रकम् ।

उत्तमं सर्व्वपूजानां विष्णुभक्तस्य साधव ॥ इति

अत्रोपयुक्तं लिख्यते ।

प्रक्षाल्य पादावाचस्य देवतायतनं विशेत् ।

समासीनस्तु सङ्कल्प्य पात्रासादनमाचरेत् ।

आराधकः स्वस्य पुरः शङ्खस्थापनमाचरेत् ॥

यः शङ्खं भुवि संस्थाप्य पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।

तस्य पूजां न गृह्णाति तस्मात्पौठं प्रकल्पयेत् ॥

शङ्खोदकं सदा पुण्यमतिप्रियतमं हरेः ।

उद्धरिष्या जलङ्गाद्यं नाप्सु शङ्खं निमज्जयेत् ॥

शङ्खस्य पृष्ठसंलग्नं पयः पापकरं ध्रुवम् ।

तेन न स्नापयेद्देवं पूजनात्पापसम्भवः ॥

सञ्छाद्य सितवस्त्रेण लिङ्गं संशोधितैर्जलैः ।

सुवर्णताम्ररजतपात्रस्थैः शङ्खसंस्थितैः ।

यद्वा नूतनसृत्पात्रसंस्थितैः स्नापयेच्छिवम् ॥

* षोडश्या तत्संख्याया पुरुषसूक्तौयया ऋचा इत्यर्थः ।

२८२

विधानपारिजाते

इत्यादित्यपुराणे पूर्वार्ध्याये उक्तम् ।

नारदीये ।

आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् ।

घृतदीपञ्च तत्रैव तैलस्य तु विपर्ययः ॥

वामभागे जलैः पूर्णं शङ्खमेव निधापयेत् ।

यथा देहे तथा देवे मन्त्रन्यासं समाचरेत् ॥

न्यासनिषेधः स्थावरपरः ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥

इति भागवतोक्तेः ।

तथा ।

द्विजानामेव नान्येषां शालग्रामशिलार्चनम् ।

स्त्रीणाञ्चेवाथ शूद्राणां विप्रहस्तेन पूजनम् ॥

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।

स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा ॥

इति बृहन्नारदीये ।

कौर्म्येऽपि ।

ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छ्रेय इच्छती ।

सनाथा मृतनाथा वा तस्या नास्तीह निष्कृतिः ॥ इति ।

लिङ्गस्पर्शनिषेधोऽपीदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गविषयः ।

तथाहि नारदीये ।

तृतीयः स्तवकः ।

२८३

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्यथाविधि ।

ततः प्रभृति शूद्रश्च योषिच्चापि न संस्पृशत् ॥

दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रोणामपि तथैव च ।

लिङ्गे स्वगुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र सा स्मृता ॥

इति नन्दिपुराणोक्तेः स्त्रीशूद्राणां पार्थिवलिङ्गादिपूजाधिकारो
ज्ञेयः ।

यत्तु ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ॥

तत् शालग्रामादिविषयमिति सर्व्वमनवद्यम् ।

निष्काल्याहासनं प्रातः कार्य्यमित्युक्तं नारदपञ्चरात्रे ।

यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं

निष्काल्यमीशस्य निराकरोति ।

न तस्य दुःखं न दरिद्रता च

नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥

क्रियासारे ।

मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ।

अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्राभ्यां निष्काल्यमपनोदयेत् ॥

ग्राह्यपुष्पाणि नृसिंहपुराणे ।

पुष्पैररण्यसंभृतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्य्युषितनिष्क्रुद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्भरिम् ।

२८४

विधानपारिजाते

शमीपुष्पं विल्वपुष्पं चम्पकं तगरं तथा ॥
 करवीरं तथा श्वेतं पाटलं कुशपुष्पकम् ।
 वनमालाऽप्यशोकश्च सेवती कुञ्जमालती ॥
 तिसन्ध्यश्च तथा श्वेतं कुन्दश्च शतप(पा)तकम् ।
 मल्लिका चैव जातौ च सर्व्वपुष्पादिशिष्यते ॥

प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् ।
 कारयेत्पर्व्वदिवसे यदि वा मलधारणम् ॥

तथा ।

जातीपुष्पसहस्रेण दद्यान्मालां सुशोभनाम् ।
 विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
 अपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रञ्च खादिरम् ।
 दूर्वा च कुशपत्रञ्च दमनं मरुकां तथा ॥
 ततः श्रेष्ठं विल्वपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।
 एतेषाञ्च यथालाभं पत्रैरभ्यर्चयेद्भरिम् ॥
 पुष्पेषु कलिका वर्ज्या ग्राह्या कमलचम्पकम् ।
 स्नातेन तुलसी ग्राह्या नान्यथा राजवल्लभा ॥
 अस्नात्वा तुलसीं कृत्वा देवार्थे पितृकर्मणि ।
 तत्सर्व्वं निष्फलं याति पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति पात्रे ।

अथ वज्रपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे ।

उग्रगन्धोन्मगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।

तृतीयः स्तवकः ।

२८५

अन्यायतनजातानि कण्टकोनि तथैव च ॥
रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोज्ज्वानि च ।
भ्रमशानजातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जयेत् ॥
क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धुस्तू(धत्तू)रकस्य च ।
कृष्णञ्च कुटजञ्चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

शिवस्य वर्ज्यपुष्पाणि प्रसाददीपिकायाम् ।
जपा बन्धूकसिन्दूरं तथा त्रैसन्धिके शुभे ।
मदन्ती केतको यूथो मालती कुटजानि च ॥
वर्व्वरो सर्ज्जपत्रौ च तथाच कुसुद्वयम् ।
आनीतं नार्पयेच्छ(भोः)भौ प्रसादादपि दोषकृत् ॥

स्कान्दे तु ग्राह्यान्युक्तानि ।

वार्हतं कर्णिकारञ्च करवीरं तिलस्य च ।
विल्वपत्रञ्च कक्षारमर्कं मन्दारमेव च ॥
नीलोत्पलञ्च रक्तञ्च कमलं पद्मसंज्ञकम् ।
कदम्बञ्च कुसुम्भञ्च अशोकं वकुलं तथा ।
एवमादीनि पुष्पाणि विशिष्टानि शिवार्चने ॥

काशीखण्डे ।

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्रैक एव हि ।
यक्षकर्म इत्येष समस्तसुरवत्तमः ॥

गारुडि ।

कर्पूरं चन्दनं दर्भं कुङ्कुमञ्च समांशकम् ।

सर्व्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तामरवल्लभम् ॥

देवीपुराणे विशेषः ।

शिवे विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तञ्च ह(रेः)रौ सदा ।

देवीना(म)ञ्चार्कमन्दारावादित्ये तगरं तथा ॥

आचारदीपेऽपि ।

अक्षतैर्नार्चयेद्दिष्णुं न तुलस्या गणेश्वरम् ।

दूर्वाभिर्नार्चयेद्दुर्गां न केतक्या महेश्वरम् ॥

जलं पर्य्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगस्त्यविल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति ।

न निम्नाल्यं हेमपुष्पमर्पयेदपितं सदा ॥ इति ।

तथा ।

वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च ।

एरण्डपत्रैरानीतं तस्य पूजा च निष्फला ॥

योऽर्चयेद्दिविबद्धतया परानीतैश्च साधनैः ।

पूजाफलाद्धमेवास्य न समग्रफलं लभेत् ॥

शौनकोऽपि ।

उत्तमा वनजा पूजा क्रयक्रीता तु मध्यमा ।

अधमा याचिता पूजा चौर्येणैव तु निष्फला ॥

चौर्यदोषः शूद्रस्य न द्विजस्य । तदुक्तं मिताक्षरायां याज्ञ-
वल्क्येन ।

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमौ राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैधपुष्पाणि सर्व्वतः स्वदाहरेत् ॥

तृतीयः स्तवकः ।

२८७

तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानः शूद्रो वै दण्डमर्हति ॥ इति ।

तुलसीग्रहणे निषिद्धदिवसादि कालनिर्णये ।

भा(नु)नौ भार्गवभौमे च व्यतीपाते च वैधृतौ ।

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥

वैष्णवस्य तु विशेषः स्कान्दे ।

न च्छिन्द्यात्तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।

अन्येष्वपि निषिद्धेषु चिनुयात्तुलसीं सदा ॥ इति ।

गारुडेऽपि ।

भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना । इति ।

तुलसीग्रहणमन्त्रसु ।

तुलस्यमृतजन्मा(नामा)सि सदा त्वं केशवप्रिये ।

केशवार्थे विचिन्वानि(चिनोमि त्वां) वरदा भव शोभने ॥

अथ विल्वादौनामनिर्भाल्यत्वदिनसंख्योच्यते । बृहदाह्निके ।

विल्वापामार्गजातीतुलसिश(स)मिशताकेतकीभृङ्गदूर्वा-

मन्दाभोजाहिदर्भा मुनितिलतगरब्रह्मकह्लारमल्लः ।

चम्पा(पञ्चा)श्वारातिकु(न्ती)भोदमनमरुवका

विल्वतोऽहानि शस्ता*-

स्त्रिंशत् ३० त्रेयस्का १२ रौद्रशो ११ दधि ४ निधि ८ वसु ८ भू १-

भू १ यमा २ भूय एवम् ॥

* अस्यार्थः । मन्दो मन्दारः । शता शतावरौ । अहिर्नागकेशरः । सुनिरगल्यः ।

भारते दानधर्मैः ।

हरिचन्दनकस्तूरीकर्पूरैः केसरान्वितम् ।
 गन्धं दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगन्धान् विवर्जयेत् ॥
 गन्धेन देवास्तृप्यन्ति दर्शनादुयक्षराक्षसाः ।
 नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
 निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः ॥
 निर्यासाः शल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
 गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्व्वेषामिति निश्चयः ॥
 अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां शल्लकीयश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥
 अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
 फलितो रससंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 यथा येन यदा चैव प्रदेयो यादृशा च सः ॥
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगश्चापि वर्ण्यते ।
 प्रदानं तेजसां यस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥
 अम्भं तमस्तमिस्त्रश्च दक्षिणायनमेव च ।
 विनाशयति तत्सर्व्वं तमसश्चैव भेषजम् ॥

अश्वरातिः करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्लसारभ्य अहिपर्य्यन्तं गणयित्वा दम्भसारभ्य
 पुनस्त्रिंशदादि गणयेत् । एतद्दिनोत्तरं पण्येषितानीत्यर्थ इति पदार्थादर्शः ।

तृतीयः स्तवकः ।

२८९

आलोकदानाच्चक्षुषान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।

दीपान्दत्त्वा नोपहिं(स्ये)स्यान्न हरेन्नोपनाशयेत् ॥

दीपहर्त्ता भवेदन्यस्तमोगतिरसुप्रभः ।

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ॥ इत्यादि ।

तथा ।

स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा ।

घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च ॥

वनस्पतोति मन्त्रेण* देवपादे च धूपयेत् ।

धूपयेद्व्यजनेनैव न करेण न वाससा ॥

तुलसीरहितं पुष्पं हृदि शल्यं ममार्पितम् ।

तुलसीमञ्जरी ग्राह्या तदभावे तु पल्लवः ॥

तदभावे तु पत्रं स्यात्तदभावे तु काष्ठकम् ।

तदभावे तु मूलं स्यात्तदभावे तु मृत्तिका ।

मृत्तिकाया अभावे तु तुलसीशब्द उच्यते ॥

स्वयं निर्व्वापितं दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः ।

तस्मान्निर्व्वापयेद्दीपं देवानां प्राणतुष्टये ॥

पूजाकाले तु नैवेद्यं न चेत्युष्पादिनैव तु ।

कल्पनीयं यथा चोक्तं हरिणैर्वार्जुनाय वै ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ इति गीतायाम् ।

* वनस्पतिरसो(दिव्यो)त्पन्नो गन्धाढ्यः समगोहरः ।

मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

२८०

विधानपारिजातै

वशिष्ठः ।

उपादेयानि शाकानि भक्ष्याणि च फलानि च ।

सुपक्वानि सुहृद्यानि पवित्राणि निवेदयेत् ॥

कदली कारवल्ली च पटोली वृहतीद्वयम् ।

कुष्माण्डं कुटजञ्चैव उर्वारद्वयमेव च ॥

पनसं नारिकेलञ्च धात्री च बदरीफलम् ।

कपित्थं चुद्रवन्ताकमास्त्रमास्त्रातकं तथा ॥

अपवित्राणि तु स एवाह ।

कोद्रवाणि कुलित्यानि निष्पावञ्च मसूरकम् ।

कृष्णानि यावकल्पानि मूलकं तिलपिष्टकम् ।

एतानि वर्जयेन्नित्यं हरिर्नैवेद्यवेदने ॥

पञ्चरात्रे ।

पाकसंस्थान्द्विर्भाण्डान् वारिभिः क्षालितान् वहिः ।

तद्गन्धभिश्चतुर्दिक्षु कृत्वोर्द्धाकारपुण्ड्रकान् ॥

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे नीत्वा फलकभूमिषु ।

सुवर्णादिषु पात्रेषु परिस्थाप्यार्पयेद्धरेः ॥

न पिवेच्छङ्खतोयञ्च न च भूमौ विनिक्षिपेत् ।

न सम्प्रोचेत् नैवेद्यं भुक्त्वा वै वाघवान् भवेत् ॥

तस्मात् कुम्भोद्धृतेनैव नैवेद्यं प्रोक्षयेद्बुधः ।

ततः प्राणाद्याहुतयो* दातव्याः परमात्मनि ॥

* प्राणाद्याहुतयो यथा—प्राणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा इति ।

तृतीयः स्तवकः ।

३८१

मूलमन्त्रं जपेदत्र ततो नारायणात्मकम् ।
 अष्टोत्तरशतञ्चैव अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
 धूपे दीपे च पादौ च ताम्बूले दन्तधावने ॥
 घण्टानादं विना धूपं न विद्वान् दातुमर्हति ।
 दीपोपचारं नैवेद्यं घण्टास्वनसमन्वितम् ॥
 चतुरष्टाङ्गुलोत्सेधं दीपवर्तिसमन्वितम् ।
 उच्चैरादाय हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् ।
 त्रिः परिभ्राम्य देवेशं वहिरेनं ततः क्षिपेत् ॥
 नीराजने महाविष्णोर्मखं सूर्य्य(शत)समप्रभम् ।
 ये पश्यन्ति महाभागास्तेषां पुण्यमनन्तकम् ॥
 कोट्यो वै ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
 दहत्यालोकमात्रेण विष्णोरारात्रिकं(रत्रिकं) सदा ॥ इति ।

तत्रैव ।

आवाहनञ्चासनञ्च सान्निध्यं सन्निरोधनम् ।
 अर्घ्यञ्चाचमनञ्चैव गन्धपुष्पविभूषणम् ॥
 दद्यादेवोपचारास्तु सर्व्वेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 सदावरणसंस्थेभ्यः स्वाहान्तैः स्वस्वनामकैः ।
 धूपदीपादिकं तेषां तत्सर्व्वं विष्णुना सह ॥ इति

अथ विष्णुशक्तयः ।

विमलोक्ता(र्पि)भङ्गी ज्ञाना क्रियायोगा तथैव च ।
 प्रज्ञो सत्या तथेशानाऽनुग्रहा विष्णुशक्तयः ॥

२६२

विधानपारिजाते

अथ शिवस्य ।

वामा ज्येष्ठा तथा गौरी कला कलविकर्णिका ।

विकरिण्याह्वया प्रोक्ता बलाबलविकर्णिका ।

मनोऽन्मनीति सम्प्रोक्ताः शैवपीठस्य शक्तयः ॥

अथ गणेशस्य ।

तीव्राख्योज्ज्वलिनो नन्दा भोगदा कामरूपिणी ।

उग्रा तेजोवती सत्या नवमी विघ्ननाशिनी ॥

अथ सूर्यस्य ।

सूक्ष्मा जया च भद्रा च विभूतिर्विमला तथा ।

अमोघा वैद्युती चेति नवमो सर्वतोमुखी ॥

अथ दुर्गायाः ।

विभूतिरुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।

व्यष्टिरुत्कृष्टिर्ऋद्विश्च दुर्गाशक्त्य उदाहृताः ॥

तथा द्वादश्यां हरेः स्नानोपचारो न कार्यः इत्युक्तं नृसिंहपरि-
चर्यायाम् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् सुकृतन्तु पुरार्जितम् ।

नश्यति द्वादशदिने हरेर्निर्माल्यलङ्घनात् ॥

इति पाद्मोक्तेः । न चैतत् निर्माल्यलङ्घनविषयं तस्य सर्वदेवसम्ब-
न्धिनः सर्वदा निषिद्धत्वेन हरिद्वादशोपदयोर्वैयर्थ्यापत्तेः ।

स्नानं यो हरये दद्याद्द्वादश्यां वैष्णवो दिवा ।

पक्षपूजाफलं तस्य वाष्कलेयापगच्छति ॥

इति पञ्चरात्रे सप्तमभिधानात् । दिवानिषेधाद्वात्रावभिषेको

तृतीयः स्तवकः ।

२८३

द्वादश्यामिति गम्यते । दमनकपवित्रारोपणद्वादश्यास्तु रात्राकषि
नाभिषेकः ।

दमनद्वादशी चैव पवित्रारोपणी तथा ।

न स्नानं हरये दद्याद्रात्रावपि कदाचन ॥

इति स्मृतेः । कार्तिकद्वादश्यां प्रातःस्नपनमुक्तं निर्णयामृते ।

प्रातरुत्थाय मतिमान् विष्णोः स्नानं प्रकल्पयेत् ।

दध्ना क्षीरेण मधुना तथा मन्थोदकेन च ॥ इति ।

नैवेद्यपात्रमुक्तं स्कान्दे ।

सौवर्णं (हैरण्यं) राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशपत्रकम् ।

नैवेद्यायाजपत्रं वा पात्रं विष्णोरुत्तिप्रियम् ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चोष्यं पेयं गुणान्वितम् ।

दद्याच्छ्रीहरये नित्यं यदयन्प्रियमथात्मनः ॥

प्रक्षिप्य तुलसीं प्रोक्ष्य समस्तलोऽभिमन्त्रयेत् ।

नैवेद्यं शङ्खतोयेन प्रोक्षयेन्न कदाचन ॥

पानीयञ्चामृतीकृत्य परेशाय निवेदयेत् ।

ततो जवनिका कार्या मुहूर्तमनवेक्षणात् ॥

आसीनो जपतीति नित्यपूजाप्रकरणे बौधायनोक्तेः ।

गण्डूषार्थं जलं दत्त्वा दद्यादाचमनं ततः ।

हस्तवासं सकर्पूरं मुकुटं भूषणानि च ॥

कर्पूरैलादिसंयुक्तं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।

प्रदर्शयेद्यददर्शं कल्पयेच्छत्रचामरे ॥

महानौराजनञ्चैव पुष्पाञ्जलिमथ क्षिपेत् ।

२८४

विधानपारिजाते

प्रदक्षिणमस्कारान् कुर्याद्वै भक्तिपूर्वकम् ॥
 पदात्पदान्तरं गच्छेत्करी चलनवर्जितौ ।
 वाचा स्तोत्रं मनोध्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥
 उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
 पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

यत्तु ।

रक्तं सृष्ट्वा गुदं सृष्ट्वा लिङ्गं सृष्ट्वा तथैव हि ।
 स्त्रीणां वक्षःस्थलं सृष्ट्वा सा भूमिर्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति ।
 तन्मस्कारव्यतिरिक्तविषयम् । नमस्कारे उरसेति विधानात् ।
 एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके ।
 चतस्रः केशवे दद्याच्छिवे चार्धप्रदक्षिणम् ॥
 अर्धप्रदक्षिणमपि देवालये न गृहे तत्र वृषचण्डाद्यभावात् ।
 ततो देवं सुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥
 देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ।
 सर्व्वदा चरणद्वन्द्वं ब्रजामि शरणं तव ॥
 इत्यादि ऋग्विधानोक्तं स्तोत्रं प्रथमस्तवके पुरुषसूक्तविधाने
 द्रष्टव्यम् ।
 एवं भगवन्तं प्रपूज्य ब्रह्मादीन् पूजयेत् ।

द्वितीयः स्तवकः ।

२८५

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशायर्चनं भवेत् ।

गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥

इत्याचारदोषोक्तेः ।

तत्र मन्त्रः ।

रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः ।

श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्व्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ इति ।

गणेशस्य तु वक्रतुण्डाय । सूर्यस्य तु चण्डांशवे । शक्त्यास्तु
उच्छिष्टचण्डाल्यै इति दद्यात् ।

अथ पूजापराधाः ।

स्कान्दे ।

नाङ्गुष्ठैर्मर्दयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्चयेत् ।

करायैर्न क्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत् ॥

शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकु(रुते)र्व्वीति ब्रह्महा स निगद्यते ॥

गारुडे ।

पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्द्वरेः ।

शेषास्तु मस्तके धार्या इति वेदानुशासनम् ॥

पादोदकस्वरूपन्तु ।

उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खश्च तुलसीदलम् ।

घण्टा सूक्तं शिला ताम्रं नवभिश्चरणीदकम् ॥ इति ।

पावनं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

२८६

विधानपारिजाते

स्कान्दे ।

विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहन्नरः ।

अपर्युषितपापः स्यादयावद्युगचतुष्टयम् ॥

तीर्थग्रहणप्रकारस्तु ।

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य प्रसार्य वामके करे ।

दक्षिणेन करेणाथ शङ्खोदकमथाददेत् ।

प्रक्षिप्य मस्तके विद्वांस्तीर्थं ग्राह्यं त्रिवृत्ततः ॥

देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

देहि देव समानुज्ज्ञां तव तीर्थनिषेवणे ॥

लब्धानुज्ज्ञां ततस्तीर्थे पठेन्मन्त्रमिमं (ततः) बुधः ।

शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेच्यताम् ॥

अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।

सर्व्वपापोपशमनं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥

विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।

तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥

स्नाने चाचमने चैव भोजनादौ तथैव च ।

तथैव भोजनस्यान्ते शालग्रामजलं पिबेत् ॥ इति ।

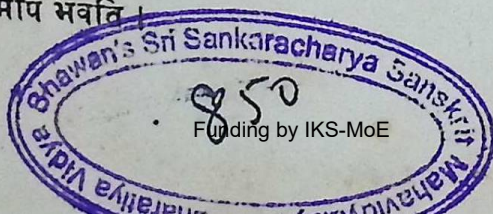
आदित्यपुराणे तु ।

अग्राह्यं शिवनिष्काल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामस्य सम्पर्कात्सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥

इति विशेषोक्तेनिषेधस्तु केवलपरोऽवगन्तव्यः । शिवैकभक्तस्य तु

ग्राह्यमपि भवति ।

Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	Rs. 3	12
*Nirukta, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	5	0
*Nitisāra, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	2	8
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Nityācārapradīpa, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	5	0
Nyāyabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	5	0
Padumāwati, Fasc. 1-5 @ 2/-	...	10	0
*Pariṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Prākṛita-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Prithvirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/- each	...	1	0
Prākṛita Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ /1/8 each	...	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4 @ /1/4 each	...	3	12
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 7-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8 @ /10/ each	...	19	6
Saṅkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Saṅkara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	1	4
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Sraṇta Sūtra Latyayan, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
*Ditto Asbalayana, Fasc. 4-11 @ /10/ each	...	5	0
Suśruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
*Taittreya Brahmana, Fasc. 6-25 @ /10/ each	...	12	8
Ditto Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Taittirīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	...	11	14
*Tāndya Brāhmaṇa, Fasc. 7-19 @ /10/ each	...	6	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4	...	7	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 2-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part I Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	23	12
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/	...	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/	...	14	2
Tal'si Sataci, Fasc. 1-5 @ /10/	...		

Upe
Uv
Val

